

Kniaz Domina Zasławsky przenosi sie z miasta do ogroda
Jako hetman waleczny i cnyi woiewoda.
Хіаdz Domina zaciага на woynę w Krakowie,
Kto nie wierzy, w ogrodzie, niechze sie o nim dowie.
Jest niemało rotmistrow, Glinka pułkownikiem,
Po nim zas pierwszy rotmistrz Panas puruczniem,
Maryanus z Delipacem, oni zacni kawalerzowie,
Ruta idаc za panem, wszystko to бlаznowie.
Sama pani Butyniia ma woysko szykowac,
Krawcowa spi, Dunowa ma wprzody nastempowac.
Kamiensky na odwodzie, cny Koryckz w czelie,
Juz tho trzy nas wcieknie, бlаzнем abo kpem nazwac moze
smiele.

- (886) Wszystkę tę transaccyie sprawy wielmoznego
Kaszteliana z Ceklina y Dosz...
Then ze biiac w Piliawie usilnie pracowal,
Bo byl iuz konia dosiadl, gdy hetman miłowal.
Alie teraz odiachał, gdy pan w ogrodzie
Myslił o przeszley woynie, gdy byl na swobodzie.
Jako wdrapnie odsiecz, w liesie zanocowac,
Lasciszewsky na drzewie ma straz odprawowac.
Pan Lasky na podoluchach z panem Bedermanem,
Cyrus Szemberk i Witemberk, Delipacy z Pipanem,
Ci przyniesli kosztowną wodzowi bulawę
U cukru lodowatego na marsową sprawę,
Chorągew z marcypanu lisztwy achftowaną,
Proporce migdałowe, cenamonem tkane.
Sama pani Butynia mowe vcziniła,
Wszystka rzeczpospolita na to pozwolila,
Ze iako cie w pokoju widzim radnym panem,
Tak i teraz przyznawam walecznym hetmanem.
Ktora nietelko w potrzebie, lecz i na Ukrainie,
Alie i po Krakowie, kpie, kiepska sława o thobie słynie.
I na wieki, poki swiata staie, słynac бeдziesz.

ХТО Ж БУВ АВТОРОМ Т. ЗВ. ЛІТОПISУ САМОВИДЦЯ?

I

У перших двох третинах більше прагматичного, а в останній літописного характеру історичний твір, що отримав від Панька Куліша назву Літопису Самовидця, зберігся у відписах без зазначення, хто був його автор. Зацікавлення авторством згаданого твору побільшувала його цінність. Тому й самозрозуміла річ, що низка дослідників старалась указати класову приналежність автора, схарактеризувати його світогляд, а навіть назвати його ймення.

Перший видавець Літопису Самовидця, Осип Бодяньський, уважав його автора за козака. Свій висновок зробив він на підставі оповідання про похорон наказного гетьмана Івана Золотаренка, яке „показує, що автор нашого літопису був родом ледве чи не з Корсуня, або ж його полку”¹.

Помічення Бодяньського заслуговує на признання. Своє оповідання про похорон Івана Золотаренка починає Самовидець ось як: „О томъ зась тѣлѣ албо трупѣ того Івана Золотаренка взмѣнку положу, що ся стало на погребѣ оного; напишу, бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого”². А подаючи причину пожеaru церкви, писав він таке: „А тая скарбница загорѣлася з неосторожности витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, не загасивши добре, и с того занялася, бо я самъ на тоє смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширился былъ. Але знать, же особливій гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малої рѣчи уся церковъ занялася и у единомъ квадрансѣ згорѣла, же людъ не моглъ выйти, але згорѣло

¹ Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого. – М., 1846. – С. 107.

² Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 42.

людей живыхъ чотириста и тридцать з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожоныхъ, во всѣхъ аппаратахъ, якъ служили, которые аппарата коштывали на килка тысячей”¹.

І коли наведені речення могли б походити й не від корсунця, а від людини, що випадково або з якогось обов’язку опинилася на похороні, то відчуються слова корсунця або людини, що вже жила якийсь час у Корсуні, в цьому міркуванні автора над наслідками різдвяного нещастя для корсунців: „И такъ, вмѣсто радостного праздника, мало хто знайшолъся в томъ мѣстѣ, жеби не плакалъ своіхъ пріятелей, такъ въ скоромъ часѣ срокою смертію погибшихъ: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки”².

З козаків виводили автора Літопису Самовидця й Михайло Максимович, і Микола Костомарів. Перший уважав за його автора „задніпрянського козака”³ або „козака”⁴, „грамотного, бувалого й розумного, але не книжного, такого, що писав за живою усною традицією, яка ходила серед козацтва про події того часу”⁵. Другий, говорячи про літературу до „Гетманства Юрія Хмельницького”, висловив думку, що „Літопис Самовидця написав чоловік козацького стану й учасник описуваних подій, і при цьому з безсторонністю”⁶.

З такою думкою Костомарова не погоджувався його критик Геннадій Карпов. Наскільки річ іде про події Хмельниччини в Літописі Самовидця, Карпов думав, що його „написав, може, сучасник подій (а може, він уложений тільки з оповідань сучасників), що бував очевидцем при подібних випадках, як похорон якого-небудь полковника”. Не годився також критик із тим, що Самовидець походив із козацького стану й був безсторонній, бо „особистий погляд автора на події, самостійність, деяку сторонність можна постійно бачити в літописі, й це все надає йому особливої цінності”. На підставі симпатій

¹ Там само. – С. 43.

² Там само.

³ Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. I. – С. 398, 403, 434, 462, 468, 469, 473, 659 і 660. Слова „задніпрянський” уживав Максимович у значінні „правобічний”.

⁴ Там само. – С. 459 і 465.

⁵ Там само. – С. 462.

⁶ Костомаров Н.И. Собрание сочинений. – Кн. 5. – СПб., 1905. – С. 96.

Карпов уважав Самовидця скоріше за духовну особу або громадянина, бо „козак, і до цього, як кажуть, учасник доби Богдана Хмельницького, ледве чи почав би так безоглядно й жорстоко ставитися до своїх же товаришів козаків”; що більше, „оповівши сушу правду про те, що перед тим терпіло козацтво від ляхів, далі він говорить про козаків так, що ми не читали нічого більше холоднокровно, зле й розумно написаного про їх подвиги, коли вони стали господарями на Україні. Видко, автор відчув на собі панування цих визвольників”¹.

Думку про очевидця подій повторив Костомарів і в літературі до „Мазепи”. Тут торкнувся він і особи автора Літопису Самовидця, пишучи ось що: „Щодо загадкової особи Самовидця, то мається правдоподібність припускати, що автором цього літопису був Федір Коробка. Це виводиться ось із чого. Згадуючи під 1660 р. про комісію, що була в Борисові, літописець подає, що він був там із козаками: „Въ Борисовѣ на початку року починається коммисія, на которую и насъ козаковъ затыгано, и билисмо” (с. 61). Та з актів цієї комісії ми довідуємося, що там були ніжинський полковник Золотаренко, Федір Коробка, Роман Ракушка й 53 козаки. А що про Василя Золотаренка й Романа Ракушку той же літописець в інших місцях свого літопису говорить у третій особі, то й стає правдоподібним, що автором Літопису Самовидця, який був у борисівській комісії, був Федір Коробка, якщо, розуміється, не допускати, що автором Літопису Самовидця міг бути хто-небудь не з трьох саношитих, а з п’ятдесятьох трьох простих рядових козаків, що були разом із посольством. Останнє ледве чи правдоподібне”².

Слушно відкидав Костомарів авторство Василя Золотаренка й Романа Ракушки тому, що про них говорить Самовидець у третій особі: про Золотаренка більше разів, а про Ракушку двічі, раз як про Ракушку³, а другий раз – як про Ракушу⁴, причому ціль його посольства від київського митрополита Тукальського до Царгорода подана

¹ Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. – М., 1873. – С. 232-234.

² Костомаров Н.И. Собрание сочинений. – Кн. 6. – СПб., 1905. – С. 381-382.

³ Летопись Самовидца. – 1878. – С. 54.

⁴ Там само. – С. 108-109.

тут невірно¹. А втім Василь Золотаренко поніс смерть у 1663 р.² Що ж до визначного дипломата часів Хмельниччини й Руїни, Федора Коробки, можна тільки сказати, що від 1670 р. не маємо друкованих звісток про нього. Таким робом, наперекір сумнівові Костомарова, треба шукати будучого автора Літопису Самовидця поза трьома саношитими делегатами на борисівську комісію.

Першу окрему працю про Літопис Самовидця отримала українська історіографія щойно з появою студії Ореста Левицького „Опыт исследования о Летописи Самовидца” на вступі до нового видання „Летописи Самовидца по новооткрытым спискам” у Києві 1878 р. Ствердивши, що Літопис Самовидця дійшов до нас без зазначення ймення автора, а так само часу й місця його уложення, писав Левицький тут таке: „Чи загубили ці вказівки пізніші переписувачі або ж літопис у такому безіменному вигляді вийшов із рук самого автора – вирішити неможливо; в усякому разі навіть і дві нововідкриті його копії, як і інші, не містять ніяких указівок на ймення автора або хоч час і місце, де літопис уложено. Таким робом вирішення цих питань, які мають для того, хто користується літописом, дуже важне значення, можливе тільки при допомозі аналізу деяких місць і висловів літопису та групування добутих цим шляхом указівок. Іншого способу для цього немає, доки щасливий випадок не приведе, може, в майбутньому до відкриття такої копії, в якій просто буде назване й імення автора літопису, й час, і місце його уложення”³.

Переходячи до дослідження „найважливішого, хоч і найтруднішого питання, хто був автор Літопису Самовидця”, Левицький уважав „усяку спробу розкрити цей таємничий анонім за цілком безплідну”. Поставивши так безвиглядно справу з „таємничим анонімом”, він признавав, що „для докладнішого вивчення літопису та свідомого користування ним далеко важніше знати особистість автора, себто означити: яке місце й становище займав він у сучасній йому суспільності, яку участь брав він особисто в подіях, що їх описував, які були

¹ Андрусак М. До питання про авторство Літопису Самовидця // Записки НТШ. – Т. CXLIX. – С. 191-193.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Т. II. – К., 1910. – С. 177.

³ Левицкий О. Опыт исследования о Летописи Самовидца // Летопись. – 1878. – С. 22.

його погляди, симпатії, ступінь освіти тощо”¹. Та й тут бачив дослідник немалі труднощі, бо „небагато можна вказати історичних праць старого часу, які відзначалися б такою чисто епічною об’єктивністю, як Літопис Самовидця, в якому особистість автора сливе завжди зостається цілком укрита для читача. У цілому літописі єсть усього три-чотири місця, де літописець висловлюється про себе в першій особі; а в інших випадках треба особливої уважності, щоб із того чи іншого деталю, з окремого вислову, навіть слова, відкрити присутність автора. З такими самими труднощами злучена спроба означити погляди, думки, почування автора з приводу тих, або інших подій, які він описує”².

Визнавши походження автора Літопису Самовидця з освіченого стану за безсумнівне, Левицький не знайшов в останньому доказів на те, що його автор походив із духовенства, освіченого міщанства або родового козацтва, зате заперімітив, що поруч із „неприхильністю автора до козаків у літописі досить явно пробивається його спочування до долі шляхти, панів і загалом „значних” людей, що їх козацька чернь і „гультайство” грабує й убиває”. На підставі цього й виводив дослідник, що „літописець був щодо свого походження шляхтич із числа тих місцевих шляхтичів руської крові й православної віри, що в часі повстання Хмельницького стали по боці козаків і по прилученні краю зберегли свої права та привілеї”³.

На думку Левицького, автор Літопису Самовидця „був на військовій службі, але займав у ній досить скромне місце. Правда, з літопису видно, що він брав участь деколи навіть у посольствах, дипломатичних комісіях, був із козацькими військами в походах, був близький до гетьманського уряду, та не видно, щоб на нього припадали якісь важні поручення або взагалі якась показна роль”. Дослідник здогадувався, що Самовидець, як і Самійло Величко, служив у військовій канцелярії, беручи, як і він, участь „не тилко в дѣлехъ писарскихъ, але и войсковихъ нужнѣшихъ”, чим і пояснюється їх близька знайомість із ходом політичних і громадських подій на Україні. Свій здогад уважав дослідник за тим правдоподібніший, що

¹ Там само. – С. 36.

² Там само. – С. 34-35.

³ Там само. – С. 38.

служба військового канцеляриста була неначе практичною школою, яку переходили, як свідчить Шафонський, усі шляхетські діти, пригтовляючися до вищих посад¹.

Розглядаючи всі місця Літопису Самовидця, де єсть якісь указівки щодо особистости автора та його участі в подіях, які описував, Левицький бачив очевидця-автора в описі конотопського „чуда” в 1652 р.², схилився признати його особисту участь у московсько-козацькій облозі Смоленська в 1654 р.³, підкреслював його присутність на похороні Івана Золотаренка⁴, уважав його за безсумнівного свідка воєнної акції під Ригою в 1656 р.⁵, здогадувався його присутности на чигиринській раді, скликаній по смерті Богдана Хмельницького для вибору нового гетьмана – на підставі протоколярного характеру її опису⁶, як із такої ж причини – його присутности при побаченні Виговського з Карамбеем у 1658 р.⁷, відмічував його присутність між козаками в борисівській комісії в 1660 р., у поході Ромодановського против Юрія Хмельницького в 1662 р.⁸, на ніжинській чорній раді в 1663 р., припускав його присутність у ніжинському або чернігівському полку в 1664 р. в часі походу Яна Казимира на Лівобережжя й указував на його присутність у битві відділу Брюховецького з військами Яблоновського в 1665 р.⁹, на виборі Многогрішного на гетьмана в 1669 р.¹⁰, у другому чигиринському поході в 1678 р.¹¹, нарешті в першому, з 1687 р.¹², й другому, з 1689 р., кримському походах. Правда, й малюнок поразки російських військ над Нарвою в 1700 р. велів дослідникові бачити в авторі очевидця, але „деталі цієї війни цікавий автор міг довідатися від інших – її учасників”¹³.

¹ Там само. – С. 39-40.

² Там само. – С. 41.

³ Там само. – С. 42.

⁴ Там само. – С. 43.

⁵ Там само. – С. 43-44.

⁶ Там само. – С. 46.

⁷ Там само. – С. 47.

⁸ Там само. – С. 48-49.

⁹ Там само. – С. 50.

¹⁰ Там само. – С. 51.

¹¹ Там само. – С. 53.

¹² Там само. – С. 53-54.

¹³ Там само. – С. 55.

Хоч дослідник ніде не знайшов якогось доказу в користь своєї думки щодо службового становища автора Літопису Самовидця як військового канцеляриста, усе-таки він тримався такого свого погляду, бо „жадне приватне або громадське становище людини в той час на Україні не підпомагало в такому ступні історично-літературним зайняттям, як саме служба у військовій канцелярії. З одного боку, вона приучувала людину володіти пером, вироблювала в ній деяку літературну звичку, а з другого – давала їй повну змогу своєчасно й докладно довідуватися про всі події в краї”¹. Саме „канцелярія як найвища урядова інституція в краї, яка існувала безпосередньо при особі гетьмана, служила природним центром, куди різними шляхами сходилися з усіх боків політичні й інші новинки”².

Левицький не погоджувався з думкою Максимовича про автора Літопису Самовидця як „розумного, але не книжного”, „бо в такому разі зостанеться цілком незрозуміле, як цей невчений простак показувався здатний цікавитись явищами громадського й політичного життя інших європейських держав”³. Він підкреслював знання географії Європи та звістки про політичний лад і відносини тодішніх європейських держав, справедливо заперічуючи, що „це знання такого роду, що сама „розумна” людина не здобуває їх без книжок”. Тому уважав автора Літопису Самовидця за начитаного й припускав, „що він був знайомий із польською й навіть латинською мовою, а послідовно й з багатьма творами польської літератури, які були дуже поширені серед освічених українців”⁴, хоч писав свою річ на підставі особистих спостережень і спогадів, бажаючи „зберегти правдиві оповідання про ті події, свідком яких довелось йому бути або про які він знав докладно. Послідовно він не мав, навіть причини запускатись у зайву балаканину з єдиною метою – заблиснути вченістю й начитаністю”. Здогадуючися, що Хмельниччина перервала науку Самовидця в якійсь латинській школі, дослідник стверджував, що незакінченість шкільної освіти Самовидця відбилася деякими корисними наслідками на його

¹ Там само. – С. 58.

² Там само. – С. 59.

³ Там само. – С. 61.

⁴ Там само. – С. 62.

літописі: простотою й природністю оповідання без риторичних хитрощів¹.

З уваги на те, що місце написання Літопису Самовидця тісно в’яжеться з його авторством, треба зазначити, що, на думку Левицького, Літопис Самовидця написав переселенець із Правобережжя на Сіверщині², бо, „починаючи від 1676 р. й далі, в літописі поруч звісток про політичні події щораз частіше зустрічаються замітки, а деколи й детальні оповідання про приватні випадки, які мають тільки місцевий інтерес. Дуже замітна річ, що всі ці звістки торкаються випадків однієї околиці, а саме Сіверщини, і, якщо судити з деталей, записав їх місцевий мешканець”. А навівши низку згаданих звісток із Сіверщини, зробив дослідник ось який висновок: „На підставі цих усіх оповідань можемо без помилки твердити, що приблизно від 1676 р. й, може, до кінця свого життя літописець проживав у Стародубі або в іншій найближчій місцевості Сіверщини, а що початок уложення літопису в теперішній редакції відноситься приблизно до того ж часу, то ця обставина служить новим ствердженням думки... про те, що місцем уложення Літопису Самовидця була Сіверщина”, зокрема Стародуб, бо дальший відступ починається словами: „Проживаючи в Стародубі, наш літописець, як видно, й у цей період часу продовжував свою давню службу у військовій канцелярії, і в літописі по-давньому зустрічаються події, в яких він брав участь”³.

Тому, що звістки Літопису Самовидця про випадки в Стародубі, почавши від 1676 р., відіграли головну роль в дотеперішніх дослідках над його авторством, треба їх тут розглянути. Перша з них, із 1676 р., така: „Того ж року полковникъ стародубовскій, Петро Рославець, которій, през килканадцять лѣтъ полковникомъ будучи, аже не захотѣвши бити под послушенствомъ гетмана своего, пойшоль на Москву у килкадесять коней, хотячи поддати Стародубъ, жебы зоставаль якъ городи украинніе московскіе: Суми и Рибное; але тая надѣя оного оминула, бо на тоє не позволено; любо зраду оного принято, але напотомъ за посланцями гетманскими за сторожу оного взято и отослано з Москви на Украину до гетмана и отдано

¹ Там само. – С. 63.

² Там само. – С. 22-27.

³ Там само. – С. 51-53.

на судъ войскової; которій окованъ у гетьмана сидѣль и на зездѣ сужень zostалъ усею старшиною на горло у Батурина; а протопопу нѣжинского Симеона в монастирь, которій з онимъ былъ на Москвѣ и из собою в одной радѣ”¹.

Кожному, хто уважно прочитає цю звістку, впадає в очі, що швидше, ніж стародубець, міг подати її батуринець або мешканець якоїсь місцевості недалеко Батурина, бо йому легше було довідатись і про сидіння Рославця в арешті у гетьмана, й про суд над ним, через це – й про його провину, а тим більше – про ніжинського протопопу Семена. А втім гетьман Іван Самійлович посилав у справі вибору нового полковника до Стародуба генерального осавула Івана Лисенка, що звіщав гетьмана в листі з 5 серпня (26 липня) 1676 про свій приїзд до Стародуба видання відповідних розпорядків². Звістка про полковника Рославця й попа Семена внесена в Літопис Самовидця під 1676 р., хоч суд розпочався 18 (8) січня 1677 р.³

Не походить від стародубця-очевидця й опис пожежі стародубських церков під р. 1677, хоч як вона картинно змальована, з початком: „Того жъ року, мѣсяца мая семогонадцять дня в четвертокъ, в обѣдной годинѣ, по службѣ божой в полгодини можетъ, занялася церковъ Рождества Христова, стоячая в ринку, близко коморъ крамнихъ, в Стародубѣ”, а з закінченням, що „найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятїе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятїе Шубою, священникомъ чернѣговскимъ, зосланнымъ от архієпископа, и от тоєй церкви усе мѣсто вѣгорѣло”⁴. Початок і кінець тексту, присвяченого пожежі стародубських церков, суперечать собі, отже, не можуть походити від стародубця-очевидця, тим більше, що Самовидець, приписуючи пожежу Божій карі, наводив, як то грішили „в том мѣстѣ”, а так не міг писати стародубець. Не промовляють за автором-попом слова тексту: „Священники межи собою, осмь на двохъ немалъ цалїй рокъ турбовались”, – бо де він ні був би,

¹ Там само. – С. 132.

² Модзалевский В. Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Т. XII. – Ч. 1. – С. 40-41.

³ Петровський М. Нариси історії України. – Харків, 1930. – С. 326.

⁴ Летопись Самовидца. – 1878. – С. 134-136.

між вісьмома чи двома, робив і себе особисто винуватим у „Божій карі”. А втім проф. Петровський ставиться до звістки про пожежу з деяким застереженням і пояснює її такий, а не інший вигляд у Літописі Самовидця не усним зачерпненням і перекрученням звістки з другої руки чи призабуттям її листовної передачі, але помстою Романа Ракушки, що його уважає за автора Літопису Самовидця, яка вилілася в „навмисне видумане оповідання про події, що не мали місця”¹.

Про дрібніші стародубські справи можна було знати в Батурині та його околиці листовним шляхом, бо Батурин і Стародуб мали правильні поштові зносини, й із усної передачі наслідком живих військових і економічних зносин Батурина з Стародубом. Нема чого й розводитися над тим, що так само добре було відомо, як у Стародубі, так і в Батурині й околиці про відібрання всіх сіл від Гомля до Рославля по Сож від поляків на приказ Івана Самійловича та прилучення їх до стародубського полку в 1684 р.² або про смерть гетьманича Семена в 1685 р., на четвертому році його стародубського полковництва³.

А вже звістка про сарану коло Стародуба в р. 1690 просто заперечує тому, щоб автор Літопису Самовидця був стародубець. Починається вона словами: „Того жъ року великая саранча била на Украинѣ и коло Стародуба на Сѣвери”, – й оповідає про декілька її розгалужень, причому „тая, що йшла на Кієвъ, то пойшла в Полщу ку Шліонску и по за Днѣстромъ (зіс) и тамъ на Волиню коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тутъ на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова и на Сѣвери коло Стародуба зазимовала”⁴. Навіть, коли уважати слово „тут” за протиставлення слову „там”, отже, Лівобережжя – Правобережжю, то вже з самого початку звістки, де Україну („на Украинѣ”) поставлено на першому місці, а Стародуб („коло Стародуба на Сѣвери”) – на другому, виходить ясно, що Самовидець жив „тут на Україні коло Ніжина й Чернігова”, а не „на Сівері коло Стародуба” чи в Стародубі.

¹ Петровський М. Нариси. – С. 332.

² Летопись Самовидца. – 1878. – С. 134-136.

³ Там само. – С. 163.

⁴ Там само. – С. 178-179.

Словом, розглянувши звістки, зв'язані з Стародубом, зокрема про сарану в 1690 р., треба прийти до цілком протилежної думки поглядів Левицького, а саме, що від 1676 р. проживав Самовидець не в Стародубі й не в тій околиці, яку він називав Сівером, а далі на полудне, в якійсь місцевості, яка, згідно з його номенклатурою, входила в межі України.

Володимир Антонович думав, що автор Літопису Самовидця належав до військового стану, був козаком або шляхтичем, що вступив до козацтва¹, а написав свій твір під кінець життя².

З інших істориків одні приймали погляди Ореста Левицького про Самовидця³, інші уважали його за козака⁴, за якого мав його три роки перед своєю працею про Літопис Самовидця й сам Левицький⁵, за „показаного міщанина”⁶ або за приналежного „до нижчої полкової ерархії”⁷. Поправки до висновків Левицького спробував поробити акад. Багалій, що не погодивсь із ним „у тім, що Самовидець особисто брав участь у тих походах, які він яскраво описує: ми гадаємо, – писав акад. Багалій, – що він міг узяти опис їх від якихось інших учасників цих подій. Коли б це прийняти, вийшло б, що Самовидець увесь час мандрував, переходячи по Україні і навіть виходячи за її межі. Ми не погоджуємося з тим, що він був шляхетського походження, коли сам себе він зве козаком. І з нього справді, мабуть, був козак, хоч і заможний нівроку. Думка, що він посідав посаду військового канцеляриста, досить можлива, але вона не підтверджується фактичними вказівками. Про автора з його літопису можна ще додати такі певні відомості для його характеристики. У всякому разі

¹ Антонович В. Источники для истории Юго-западной России. Лекции. – 1881. – С. 20.

² Там само. – С. 28.

³ Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. II. – Кн. 2. – К., 1908. – С. 1562-1563; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 24.

⁴ Заклинський К. Рускі літописи і літописці XVII століття // Зоря. – 1880. – С. 86.

⁵ Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К., 1875. – С. 85.

⁶ Грушевський М. В тридцять роковини Куліша // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 35.

⁷ Грушевський М. Початки Хмельниччини. – Відень, 1922. – С. 205.

він близько стояв до сучасного йому гетьманського уряду, починаючи з Брюховецького й кінчаючи Мазепою, особливо ж до двору Самійловича, що за нього він оповідає справді як сучасник, що добре знає його звичаї і приватне життя, його палац. Його посада у військовій канцелярії дала йому спромогу знати і про зовнішні зносини гетьманського уряду з Московією, Польщею, Кримом, Туреччиною. Тут він міг здобувати кронічки-щоденники про походи та й інші події від їх учасників. Тут він міг бачити й офіційні акти та грамоти”. Відомості про події в чужих землях, знання географії й політичних відносин тодішніх земель і держав „він мусив був здобувати з самих книжок”¹. Характеризуючи погляди Самовидця на сучасні йому політичні й соціальні події, акад. Багалій приставав до думки Левицького, що „автор своїми поглядами належав був до тієї партії, що хтіла з простого народу виділити реєстрових козаків та й утворити з них, шляхту на польський зразок”².

II

Приймав акад. Багалій і думку Левицького про Самовидця, що, починаючи від 1676 р., „мабуть, і перебував автор у Стародубі”. Ця думка, найслабший бік праці Левицького, знайшла свій найсильніший відгомін у низці найновіших студій на тему, хто був автор Літопису Самовидця. На підставі стародубських звісток у Літописі Самовидця приписали нові дослідники його авторство Романові Ракушці, тому самому, що в ньому бачив автора Літопису Самовидця Сердюков уже слідом за появою його першого видання в московських „Чтениях” і відбиткою 1846 р., як знати це з такого початку листу Панька Куліша до Осипа Бодяньського з 3 листопада 1846 р.: „У мене тут єсть мій давній знайомий і шкільний товариш, один Сердюков, невідома людина, але великий аматор і знавець української історії. Він саме заохотив був мене до критичного дослідження своїми деякими дуже путніми замітками. А коли я побачив, що ця робота забере останні дні мого життя в Петербурзі, і відложив її, він узявся сам за цю

¹ Багалій Д. Нарис української історіографії. – Вип. 2. – К., 1925. – С. 11-13.

² Там само. – С. 15.

справу й виготовляє широку статтю, в якій, між іншим, на підставі „Синборського Сборника” й інших джерел, доказує, що автор Літопису Самовидця був Ракушка, сотник, а потому протопопа. Мені здається, вам найкраще – надрукувати його без пояснювання; а я поговорю з ним, і, може, він згодиться надрукувати свою статтю в „Чтениях”. Якщо згодиться, то я напишу вам, коли саме ви отримаєте від мене його рукопис”¹.

Однак робота Сердюкова не була готова ще й по десятих роках, бо в 1856 р. він повідомляв Бодянського, що задумав написати статтю про авторів Літопису Самовидця й Історії Русів і що давні пошукування довели його до переконання, що „первое основание” Літопису Самовидця поклав Роман Ракушка². Звістка досить неясна, й немає змоги відгадати, що розумів Сердюков під „первым основанием”, чи початок, чи скелет, чи що інше.

Можна думати, що, призбираючи матеріал до другої редакції своєї праці „Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка”, надрукованої в I й II-III тт. „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук”, попав Вадим Модзалевський і на звістку про приписування авторства Літопису Самовидця Ракушці в листуванні Куліша. Ця пригадка не зайва при словах Осипа Гермайзе, що Ракушка – „автор, як догадувались про це Куліш і Модзалевський, а за ними й низка сучасних істориків, відомого літопису, так званого Самовидця, де цілком проявилися старшинські симпатії автора”³.

А втім на Модзалевського навіть покликався один із згаданої низки сучасних істориків, а саме Віктор Романовський у статті „Хто був „Самовидець”?”, присвяченій саме Модзалевському й надрукованій у 5 кн. „України” за 1925 р. На думку Романовського, „автором Літопису був Роман Онисимович Ракушка Романовський”.

¹ Тутов А. Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому // Киевская старина. – Т. LIX. – С. 32. Сердюкове приписування авторства Літопису Самовидця Ракушці було мені відоме з листу Куліша до Бодянського в часі виготовлення третього тому „Історії української літератури”, але здогад Сердюкова так завис у повітрі без ніяких доказів за собою, що я не зважився поширювати кинену голословно думку.

² Петровський М. Нариси. – С. 141.

³ Гермайзе О. Руїна і Дорошенко (сторінка з історії української політики XVII ст.) // Костомаров М. Чернігівка. – К., 1928. – С. LXXVI.

Своє твердження будував автор на підставах того роду, як перші три: „1. Літопис Самовидця написано простою літературною мовою того часу, з ясними, правда, ознаками суто сіверянської говірки. Роман Ракушка був родом лівобережець, значить, писав іменно такою мовою і, само собою розуміється, міг бути автором літопису. 2. Самовидця написано в Стародубі. Ракушка жив і помер у Стародубі. 3. Літопис Самовидця почато від 1648 року й доведено до 1702 року. Ракушка помер на початках 1703 року, маючи 80 літ. Він був наочним свідком Хмельниччини та подій після неї”¹. Про такі докази треба сказати, що вони не видержують критики, бо „простою літературною мовою того часу” писав не сам один Ракушка; бо він не один жив у Стародубі, а втім текст самого Літопису Самовидця не дозволяє приписувати його авторство якомусь стародубцеві взагалі; бо наочних свідків Хмельниччини й подій після неї було, поза Ракушкою, багато більше, й таких, що пережили Ракушку.

Далі автор твердить, що „Самовидець докладно оповідає про ті самі події, що були відомі Ракушці як наочному свідкові”, хоч ні сам не доказав цього, ні ніхто не може цього доказати. Так само з нічого не видно, що єдиний Ракушка міг бути дуже обізнаний із подіями того часу та знайомий з головними діячами часів Руїни, займаючи „визначне місце серед урядових осіб того часу”. Як доказ особливої сили служить для Романовського й інших ракушківців те, що „Ракушка дуже потерпів від Многогрішного й уважав його за свого лютого ворога”, а найбільше неприязні з усіх діячів того часу Самовидець виявляє до Многогрішного, на думку Романовського, хоч до Многогрішного ставиться Самовидець тільки з глибоко релігійного становища. Правда, „події на Правобережжі описуються докладно після 1670 року”, а „Ракушка жив саме тоді на правому боці Дніпра”, але перший-ліпший член генеральної старшини Петра Дорошенка, полковник чи інший войовник, був бодай так само, як не більше від браславського протопопи, познайомлений з тодішніми подіями на Правобережжі. Думаю, що немає потреби збивати останніх двох доказів, що Ракушка писав про кримські походи „із слів сина” й не поставив свого ймення на Літописі Самовидця, бо „близькість його

¹ Романовський В. Хто був „Самовидець”? // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 61.

до скомпромітованих осіб могла б йому зашкодити¹, тому що сам текст твору заперечує авторство стародубця.

Романовський навіть і текст листу Ракушки з серпня 1663 р. до Лазаря Барановича на доказ повної ідентичності „стилю й навіть окремих виразів цього листа Ракушки та літопису Самовидця”². Твердження засміле, бо, напр., у листі приходять вислів „полку Пултавського”³, а в Літописі Самовидця маємо: „полкъ полтавскій”⁴, „ку Полтавѣ”⁵, „полковникъ полтавскій”⁶, „повѣтъ полтавскій”⁷, „по усей Полтавѣ”⁸, „под Полтаву”⁹, „до Полтави”¹⁰, „полтавцомъ”¹¹, „Полтави”¹², „Полтаву”¹³, „полтавскій”¹⁴, „в Полтавщинѣ”¹⁵, „под Полтавою”¹⁶, „коло Польтави”¹⁷ й „с полковникомъ полтавскимъ”¹⁸. Тяжко припустити, щоб людина, звикши до форми слова з переходом „о” на „у”, ні разу не вжила (на 22 рази!) форми з „у” в тексті Літопису Самовидця. Другий приклад: у значінні „забути” вживає Самовидець „запомнѣти”, напр., „запомнѣлъ того”¹⁹, а в листі маємо вислів „не препомню розмовити” й т. д.

¹ Там само.

² Там само. – С. 72.

³ Там само. – С. 73.

⁴ Летопись Самовидца. – 1878. – С. 19, 72.

⁵ Там само. – С. 29, 166.

⁶ Там само. – С. 52, 53.

⁷ Там само. – С. 52.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 52, 54.

¹⁰ Там само. – С. 53.

¹¹ Там само. – С. 54.

¹² Там само. – С. 55, 183, 190.

¹³ Там само. – С. 55, 90.

¹⁴ Там само. – С. 55.

¹⁵ Там само. – С. 129.

¹⁶ Там само. – С. 182.

¹⁷ Там само. – С. 183.

¹⁸ Там само. – С. 189.

¹⁹ Там само. – С. 51. Лист Ракушки надрукований між додатками до статті Модзалевського. „Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка” (Записки [Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук]. – Т. II-III. – С. 48), де й надрукований його тестамент (с. 56-58). У значінні „срібний” ужив тут Ракушка форм „срѣбраніи” й „ложиця срѣбряная”, а в Літописі Самовидця приходять речення: „Того жъ часу и мѣдяніе копѣйки повстали, которые розною цѣною ишли з срѣбрными” (с. 39). Варте уваги

Дещо більше стримано в порівнянні з Романовським поставився до авторства Ракушки проф. Олександр Оглоблін у статті „До питання про автора Літопису Самовидця”, надрукованій у кн. VII-VIII академічних „Записок Історично-Філологічного Відділу”. Признавши за найважливішу автобіографічну вказівку згадку Самовидця про свою присутність на похороні Івана Золотаренка, проф. Оглоблін виводить: „Безперечно, автор – ніжинець, бо подає число ніжинських церковників, що були на той час у Корсуні, згадує

також те, що, хоч Ракушка згадує в своєму тестаменті про церковні „книги на увес рокъ” (с. 57), ніде ні словечком не натякає, котрій своїй дитині записав і передав якийсь свій твір на збереження.

Для кращої орієнтації в мові Ракушки подаю оригінал його письма з 1664 р., надрукованого в Модзалевського з копії на с. 49. Оригінал зберігається в рукописі Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові під ч. 269. Для зацікавлених гербами зазначу, що рукою Маріяна Горжковського написано на документі „h(erb) Warnia”. Ось його оригінал:

Ознаймую симъ моім писанемъ кожному, кому о том вѣдати належить, ижъ маючи я злеценіє од его милости Пана Ивана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣ. величества запороского, добродѣя моего, взявши я вѣдомость*, же есть мѣсце способное на рудню в полку Чернѣговскомъ у селѣ Неданчихохъ на рецѣ в томже селѣ, на котором то мѣсцу позволяю пану Маѣимови Матвѣевичѣ и Шимку Медведєви ново рудню фундовать для розмноженя скарбови войсковому. Претожъ до той руднѣ подаю млин Свтухов на рецѣ Белоусѣ для спомаганя тойже руднѣ, що маюот ново фундовать и ставит своїм коштомъ и працею. А якъ постановать (sic) тую рудню, подаю їм слободи за їх кошть и працу на пол рока, аби на них усе желѣзо ишло. Так тежъ як вийдетъ слобода пол року, повинны они до скарбу войскового давать желѣзомъ возковъ сорокъ, роздѣливши на чотири часты, на кожную чверть повинны дават по возовъ десят желѣза, в чом кожного навпоминаючи именем его милости пана гетмана, приказую, аби вишпомененнимъ кривди и перешкоди жаден не важился чинити въ той руднѣ, як ся побудують, под срогим каранемъ войсковим. Также и желѣза брати анѣ жаднихъ речій в робленю желѣзном без росказаня его милости пана гетмана любо и на потребу до Чернѣгова не повинны базаплати (sic) робит, бо за тое плату даватимут до скарѣбу войскового, и села Неданчичи, Ювчи, Гальки, Пѣрки, Губичи, Миси, инші, аби били помочними до направи и будованя греблѣ, жеби иначей не било, що для лѣпшой вѣри казалець сей мой лист видат с подписом руки и притисненемъ печати моей.

Писан в Нѣжинѣ мѣсяця септеврія кд, дня року божого ахѣд,

Романъ Ракушка подскарбѣй войска его царского величества запороского.

* В оригіналі: вѣдѣтъ.

за ймення декого з них, він, мабуть, особисто знайомий з ніжинським ігуменом Денисом¹. Чому аж „безперечно”? Самовидець оповідає, що Золотаренкове „тїло зоставало през увесь постъ филиповъ в Нѣжинѣ в церквѣ, и на остатномъ тиждню попроважено оноє до Корсуня, где передъ святи припровадивши, поставили в церквѣ святого Николая за мѣстомъ, не ховаючи, але межѣ святи з триумфомъ хочачи оноє провадити оттоля в городъ до церкви Рождества Христова, збудованной от того жъ Золотаренка. И такъ в самій день Рождества Христова в той церквѣ святого Николая, где тоє тїло лежало на катафалку прибранномъ, священники нѣжинскіє с протопопою своїмъ Максимомъ и ігуменомъ и діаконами двома, – усѣхъ девять персонъ, – зоставивши храмъ Рождества Христова такъ хвалебній, и пошли соборомъ отпраовати службу Божую до святого Николая, где тоє тїло лежало. На которій то соборъ и дивовиско, а не такъ задля набоженства, множество народа зобралося, и по іншихъ церквахъ выслушавши набоженства, в тую церковь натислося; а церковь великая была завѣянная, а тилко одни двери мѣла, а служба Божая забавна з музикою спѣвана отпраовалася². З цих слів Самовидця виходить, що похорон Івана Золотаренка відбувався в храмовий день церкви Різдва Христова. Коли й корсунець відрізняв своїх попів від приїжджих, а освічений і знав по йменні ніжинського протопопу й ігумена, тяжче було ніжинцеві й загалом не-корсунцеві знати, що „множество народа... по іншихъ церквахъ выслушавши набоженства, в тую церковь натислося”, що скарбниця „была прибудована у олтарѣ на правомъ боцѣ, маючи собѣ и склепен’я з олтара”, що знищені пожежею „аппарата коштували на килка тисячей”, що наслідком пожежі церкви св. Миколи, „вмѣсто радостного праздника, мало хто знайшолься в томъ мѣстѣ, жеби не плакаль своїхъ пріятелей, такъ въ скоромъ часѣ срокою смертію погибшихъ: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки³, що „якъ тотъ огонь погасль, тотъ трупъ недогорѣлій Івана Золотаренка брать его узяль в дворъ свой и знову в новую домовину вложилъ и ведлугъ своего уподобаня отпраоваль

¹ Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки Іст[орично]-Філ[ологічного] Від[ділу]. – Т. VII-VIII. – С. 183.

² Летопись Самовидца. – 1878. – С. 42.

³ Там само. – С. 43.

погребъ, зробивши катафалкъ у Рождества Христова; але и тамъ подвокротне загорувалься, поколя тотъ скончили погребъ¹.

Для проф. Оглобліна „нема жадного сумніву”, що Самовидець „у Стародубі сидів²”, але, простуючи в своїх міркуваннях до тези про авторство Ракушки, він відкинув думку про те, що Самовидець служив у Стародубі далі у військовій канцелярії, та й узагалі висловив сумнів щодо служби Самовидця в останній. Що більше, проф. Оглоблін заперечив невігідну йому думку Левицького про світськість особи Самовидця, а старався довести його приналежність до попівства. І тут, ствердивши, що „мабуть, найцікавішою й повною автобіографічного змісту є характеристика булого гетьмана Самійловича”, й навівши в головному згадану характеристику, дослідник додає: „Осе це місце написано надзвичайно гостро, що для Самовидця велика рідкість. Безумовно, це писала особа духовного стану, певно, священник, але ж людина іншого походження, може, шляхетського чи козачого (значного). „Пиха” Самійловича полягає не в тім, що він легковажив духовенство взагалі, але духовенство значне, значного походження, і до того це ж робив попович³. Немає потреби сперечатися про те, що характеристика Самійловича в Літописі Самовидця являється відгомонам відношення Самійловича до його автора, але разом треба сказати, що згадана характеристика промовляє проти того, щоб піп був її автором. Перечать цьому слова Самовидця про Самійловича, що він, „будучи самъ поповичъ, из великою помпою ездиль: без карети и за мѣсто не поехалъ, анѣ самъ, анѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, – такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живеть”. Та й „пиха” Самійловича не тільки в тому, що він легковажив собі значне духовенство, але духовенство взагалі, бо „духовенство, священници, хочай який значний, мусѣль стояти (з) непокритою головою” перед ним, бо „у церквѣ нѣгди не йшоль дари брати, але священникъ до него ношоваль”, бо „ежели гдеколвекъ виездиль, любо на поліованя, жеби нѣгди священника не побачиль, – то собѣ за нещастя мѣль⁴, бо „священникъ и в килка дній не могль ся

¹ Там само. – С. 44.

² Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки. – Т. VII-VIII. – С. 187.

³ Там само. – С. 191.

⁴ Летопись Самовидца. – 1878. – С. 169.

до двора упросити, хочай яка пилная потреба”. Словом, Самійлович і його сини „ово з’гола усѣхъ людей нѣзашчо мѣли, не помишляючи на подлость своего рожаю”¹.

Розумування цього роду завели автора до переконання, що Самовидець – це Ракушка, бо хоч припущення автора „одне з можливих”, але його стверджує і „влучний збіг біографічних фактів”², і аналіза самого Літопису Самовидця. Таким висновкам треба протиставити застереження, що в усякому разі із „збігу біографічних фактів” треба викреслити проживання Самовидця в Стародубі від 1676 р., а з аналізу пам’ятника – такі висновки, як виводження з характеристики Самійловича, що її автор був попом.

Багато часу й праці присвятив Літописові Самовидця проф. Микола Петровський, що його стаття „До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)” в VI кн. „Записок Ніженського Інституту Народньої Освіти” за 1926 р. (с. 80) виросла в 1930 р. на грубий том „Нарисів історії України” (с. 452), зложений з двох частин. Друга частина, трохи не вдвоє більша від першої, виповнена критичним розглядом звісток Літопису Самовидця, а в першій частині зайнявся автор такими історично-літературними питаннями про пам’ятку, як умови появи т. зв. козацьких літописів, огляд літератури про Літопис Самовидця, його копії, видання, текст, мова та зміст, міркування про час, місце й джерела пам’ятки, про погляди, симпатії й антипатії його автора, на думку проф. Петровського, Романа Ракушки, що біографія його й подана.

А втім автор уже в своїй першій праці уважав за певний свій „висновок, що автором літопису Самовидця був Роман Ракушка-Романовський і що цей літопис не може рахуватись першорядним джерелом до історії України, а тільки другорядним (першорядне джерело він є тільки між літописами), – завдяки великій кількості в ньому непевних звісток”³. Свою певність щодо авторства Ракушки

¹ Там само. – С. 170.

² *Оглоблін О.* До питання про автора Літопису Самовидця // Записки. – Т. VII-VIII. – С. 196.

³ *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніженського ІНО. – Кн. VI. – С. 77.

виснував дослідник на підставі таких доказів, як, напр., що „Ракушка міг брати участь” у поході Ніжинського полку на Кодак¹, що він „як козак Ніжинського полку міг бути в складі” козацького війська під проводом Івана Золотаренка на війні 1654-1655 р.², що на похороні Івана Золотаренка в Корсуні „могли бути присутні не тільки ніжинська полкова старшина, між якою був і Роман Ракушка, й козаки, а навіть і інші мешканці Ніжина”³, що Ракушка від синів „міг мати всі належні відомості”⁴ й т. д.

Появу „Задніпря” в Літописі Самовидця на означення Лівобережжя мотивує автор тим, що „Ракушка, коли його батько не з перших оселився в Ніжині, не народився в Ніжині, а можливо, на Правобережжі, а хоч би й народився в Ніжині, як це рахує Модзалевський, але все ж таки рахував, коли його батько був з Правобережжя, Лівобережжя „Задніпрям”. Крім того, поскільки Ракушка був чоловік освічений, освіту він міг одержати й на Правобережжі (наприкл., у Києві), а провівши декілька років на Правобережжі, він міг і звати Лівобережжя „Задніпрям”. Крім того Ракушка мешкав короткий час і в Брацлаві на Правобережжі, й можливо, що й це мало вплив на його термінологію”⁵. Чи не природніше й чи не логічніше пояснити Самовидцеве „Задніпря” ось як: він прожив поважну частину свого віку, головню як юнак, на Правобережжі, й тим самим Лівобережжя було для нього „Задніпрям”. Звикши до останнього терміну, Самовидець і на Лівобережжі називав його „Задніпрям”, хоч коли освідомлення нового стану справи взяло гору над звичкою, ужив правильно слова „Задніпря” на означення Правобережжя.

Серед усяких аргументів за авторством Ракушки навів проф. Петровський і дві згадки про сина Ракушки Івана⁶, себто його участь у двох посольствах. Не говорячи вже про те, що про обидва згадані посольства швидше було відомо в Батурині й коло нього, ніж у Стародубі, треба зазначити, що при посольстві з 1687 р. називає його

¹ Там само. – С. 39.

² Там само. – С. 40.

³ Там само. – С. 41.

⁴ Там само. – С. 59.

⁵ Там само. – С. 38.

⁶ Там само. – С. 59.

Самовидець Іваном Ракушкою Романовським¹, а з 1696 р. – Іваном Романовським², що ледве чи вказує на згадки батька про сина.

У межичасі між першою своєю працею про Літопис Самовидця й „Нарисами історії України” автор додумався до дечого нового в поясненні того, що суперечило його тезі про авторство Ракушки. Тут уже появу „Задніпря” в Літописі Самовидця з’ясовував дослідник тим, що „ця назва вживалася для Лівобережної України самими мешканцями Лівобережжя, притому в документах, що й писалися на самому Лівобережжі”³. На жаль, появи слова „Задніпря” в наведених прикладах на означення Лівобережжя автор не старався в’яснити ні звичкою правобережців до нього, якими, правдоподібно, були такі особи, як Гладкий, Пушкар, Цищора, ні призначенням до нього в роках науки на Правобережжі, ні цілком логічним ужиттям слова „Задніпря” в акті про Крученка, що, йдучи з Крем’янця на Лівобережжя, перейшов Дніпро, отже, прийшов на Задніпря.

На думку проф. Петровського, Самовидець – це Ракушка тому, що збігаються разом місця їх перебування, бо до 1668 р. Самовидець перебував на Чернігівщині й до кінця 1668 р. жив на Ніжинщині, зокрема в Ніжині, Ракушка; бо в рр. 1669-1675 Самовидець жив на Правобережжі, себто в часі, коли й Ракушка емігрував на Правобережжя; бо від 1676 р. Самовидець жив на Сіверщині, „причому був особливо зв’язаний з Стародубом”⁴, і Ракушка жив до кінця свого життя в Стародубі. Немає потреби наводити далі подібні докази дослідника, бо з огляду на те, що Самовидець не жив від 1676 р. у Стародубі й тим самим не є ідентичний з Ракушкою, відпадають далі виводи автора про подібність симпатій і антипатій у Самовидця й Ракушки, про те, що особисті моменти життя Ракушки пояснюють відповідні місця Літопису Самовидця, що час, який охоплює оповідання Літопису Самовидця, відповідає в головному часові життя Ракушки тощо⁵.

Як „побічний доказ” авторства Ракушки навів проф. Петровський і те, що „існував список Граб’янчиного літопису, де в оповіданні під

¹ Літопись Самовидца. – 1878. – С. 172.

² Там само. – С. 187.

³ Петровський М. Нариси історії України. – С. 63.

⁴ Там само. – С. 168.

⁵ Там само. – С. 183.

1652 р. про т. зв. „конотопське чудо” була приписка, що „Романовській написа сіє”. Цей доказ побудував автор на таких словах листу Сердюкова до Бодяньського з 27 липня 1847 р.: „Что касается до летописей Плиски, Грабянки и Рогальского, то в Петербурге оне есть наверное, но теперь доискаться их я никак не могу по своим обстоятельствам. Мне даже кажется, что усиленный труд при поисках за ними не вознаградится их содержанием: едва ли, после Самовидца, Велички и Туманского, могут оне заключать в себе что-нибудь особенно интересное. Выписки, сделанные Маркевичем из летописи Плиски в V томе Истории Малороссии на стр. 20, 21, 28-29 и 37 почти от слова до слова схожи с параллельными местами в Летописце Малыя России (стр. 48-49, 49, 46-47 и 52-53 и 68), который издан Туманским: отличие самое легкое, в двух-трех частицах и нескольких окончаниях, которые естественно можно отнести к произволу переписчика. Разговор Хана с Хмельницким (у Маркевича стр. 52) внесен и в Летописец Туманского; только язык разговора значительно поновлен в Летописце. У меня есть целая тетрадь выписок из Конисского, Бантыш-Каменского, Симоновского, Самовидца и Грабянки: пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также и в Летописце Малыя России, – с тою единственною разницею, что здесь язык их, как и везде в этом Летописце, гораздо свежее. Впрочем, известия о павлолочском Поповиче, о котором Грабянка распространяется с таким участием, нет у Туманского; и про конотопский колодец упомянуто мельком, без приписки: „судья Романовській написа сіє”¹.

Для легшої орієнтації в наведеній цитаті з листу Сердюкова пригадаю, що й літопис Плиски, й літопис Граб’янки, й „Летописец Малыя России”, чи то Туманського, – це один і той самий твір, знаний як літопис Граб’янки та відомий із великої маси копій, які в своєму тексті виявляють багато відмін. Щойно по усвідомленні згаданої ідентичності виявляється, скільки туману маємо в цитаті з листу Сердюкова. Зараз на її початку літописи Плиски й Граб’янки названі як різні твори. Правда, він запримітив паралелізм місць, які навів із Літопису Плиски Маркевич у п’ятому томі „Истории Малороссии”, з відповідними місцями „Летописца Малыя России”,

¹ Там само. – С. 177.

що його надрукував Туманський в „Российском Магазине” за 1793 р., але це спостереження не вивело його з туману. Маючи в руках зшиток виписок із псевдо-Кониського, Бантиша-Каменського, Симоновського, Самовидця та Граб’янки, він порівнював виписки з літопису Граб’янки з літописом, який надрукував Туманський, і ствердив, що п’ять або шість уривків літопису Граб’янки приходять у літописі Туманського й що вони різняться тільки мовою, хіба що в літописі Туманського немає звістки про паволоцького Поповича з літопису Граб’янки й у друкованому літописі згадано про конотопський колодязь без приписки: „Судья Романовській написа сіє”. Словом, у листі Сердюкова є тільки мова про якісь виписки з літопису Граб’янки, а не про текст усього літопису, бо ж він сам „Летописец Малыя России”, чи то Туманського, уважає за щось окреме від літопису Граб’янки.

Проф. Петровський зробив висновок: „Як видно, якимсь чином звістка про авторство Р.Ракушки була відома й потрапила й до цього списку”¹, хоч, із одного боку, Сердюков мав у своєму зшитку тільки виписки з літопису Граб’янки, з другого – в приписці стояло, що „судья Романовській написа сіє”, а не було мови про Романа Ракушку, що ніжинським полковим суддею був 1659 р. Його коротку діяльність на тому становищі, без сумніву, відсунула на задній план його довга діяльність на становищі військового підскарбія. А втім, якщо й ідентифікувати „суддю Романовського” з приписки з Романом Ракушкою й приймати, що останній – це автор Літопису Самовидця, в такому разі він міг написати його тільки в часі свого стародубського попування. Отже, приписку про „суддю Романовського” можна відносити тільки до його сина, Івана Романовського, що був полковим суддею Стародубського полку в рр. 1705–1708² і міг, доставши в руки текст літопису, поробити собі бажані виписки з нього. З уваги на туманність приписки справу може в’яснити тільки докладний розслід зшитка виписок, що був у руках Сердюкова.

Ще однієї речі не можна поминути мовчки у виводах проф. Петровського. Як один із доказів ідентичності Самовидця й Ракушки

¹ Там само.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Т. IV. – К., 1914. – С. 248.

наведена в нього „схожа риса в характері Самовидця й характері Ракушки – мстивість”¹. У характері Самовидця цієї риси не видно ніде в його літописі. Те, що автор пояснює „мстивістю”, виплило з релігійних вірувань Самовидця. Та й тестамент Ракушки не дає підстави робити його автора таким мстивим, яким зробив його проф. Петровський.

З доказами проф. Петровського цілком погодився акад. Михайло Грушевський у праці „Самовидец Руины и его позднейшие отражения”. Між аргументами приходять і аргумент із приписки про „суддю Романовського”: „Показується, що згаданий Сердюков бачив у 1840-х роках копію історії Граб’янки, в якій при оповіданні про „конотопське чудо” 1652 р., узятому з „Літопису Самовидця”, стояла приписка: „Судья Романовській написа сіє”. Очевидно, Сердюкову вдалося розшифрувати цю вказівку: він установив, що тут треба розуміти Романа Ракушку-Романовського, ніжинського полкового суддю 1650-х років, і що цей Ракушка, ніжинський сотник, пізніше brasлавський протопіпа, був дійсно автором „Літопису Самовидця”, описавши й „конотопське чудо”, між іншим”².

Після „Нарисів” проф. Петровського, на думку акад. Грушевського, „в результаті всієї проробленої праці можна уважати за безсумнівне, що літопис був твором Романа Ракушки, – настільки точно збігаються біографічні дані про нього з усіма вказівками літопису й настільки ясно, яскраво й переконливо вирішує ця біографія відгомони авторських переживань і вражень, збережені в

¹ Петровський М. Нариси історії України. – С. 183. „Мстивістю” Ракушки на Многогрішному пояснює проф. Петровський і те, що написав Самовидець про його приїзд до Москви, себто що „якъ проважено в городъ, то многі стрѣчи были и на оного пліовали” (113). Автор перечить цій звістці, „бо ж нема жодних даних і про те, що при зустрічі Д.Многогрішного на Москві на нього люди пліовали” (Нариси, 115). А тим часом у копії „listu jego mości pana Gnińskiego, wojewody chełmińskiego, w stolice moskiewskiej de data 18 aprilis 1672” читаємо: „Damiana Mnogo(h)ryszynego przez Doroszenka od Turkow zpraktykowanego na Siewierzu z bracią y adhaerentami poimawszy, który tu w oczach naszych igrzyskiem na mizernym wozie kułakami od gminu tłuczony, wrągany, zeplwany w ciężkich zelazach będąc przywieziony” (Рукопис Библиотеки Польской Академии Наук у Кракові. – Ч. 1070. – 492 б).

² Труды Института славяноведения Академии Наук СССР. – Т. I. – Л., 1932. – С. 160.

цьому творі: усе те, що можна вивести з його змісту, цілком і без решти покривається тим, що ми знаємо тепер про Ракушку, й сливе неможливо уявити собі, щоб якісь нові дані могли повалити або захитати цю ідентичність”¹. Зазначена певність тому така велика в акад. Грушевського, що, „якщо порівняти ці біографічні дані про Романа Ракушку з тими автобіографічними вказівками й рисами, які зберіг нам „Літопис Самовидця”, то ми побачимо, що вони цілком покриваються взаємно та яскраво характеризують індивідуальність і класове обличчя автора цього твору”².

Щодо того, коли автор почав писати свій літопис, „М.М.Петровський у своїй останній праці старається відсунути цей термін non ante ще дещо далі – до 1677 р.” І хоч „хронологічні вказівки, які він відшукав у тексті”, на думку акад. Грушевського, „не переконують занадто, але дані біографії Ракушки в зіставленні з конструкцією його твору дійсно роблять дуже правдоподібним, що саме в цьому часі, коло 1677 р., він приступив до своєї праці: роки 1675-1676 дуже мало підходили для цього, а раніше 1672-73 р. відсувати цю роботу не дозволяють згадані вказівки на дальші події. Умовини життя автора в 1676-77 р. були дійсно такі, що могли піддати йому бажання описати пережиті тривоги й навіть перемінити його в настирливий імператив. Як ми тільки що бачили, це був момент, коли автор, по бурхливих роках свого вигнання, причалив до тихої пристані стародубської парохвії, найтихішого й найбільш віддаленого від перипетій руїни кутка Гетьманщини, й у нього дійсно могло з’явитися, після розбиття колишніх амбітних планів, непереможне бажання поділитися прожитим із прийдешніми поколіннями й порухатися перед трибуналом потомства з усіма винуватцями своїх халеп”³.

¹ Там само. – С. 162.

² Там само. – С. 167.

³ Там само. Зідентифікування автора Літопису Самовидця з Ракушкою вияснює виразність стародубських осіб і подій від часу приходу його до Стародуба до кінця літопису (с. 168). Далі „Ракушка старанно закрив своє авторство й замів по змозі всякі сліди ідентичності літописця з протопопою Романом Ракушкою й мотиви поїздки останнього до Константинополя з утратами та шкодами, які поніс автор від Многогрішного” (с. 169). Між аргументами за Ракушкою наведена й сцена з Карамбеєм (с. 170). „Усі ці випадки,

Довгій низці ракушківців можна протиставити тільки відокремлені голоси, що, уважаючи авторство Ракушки за сумнівне, бачуть автора в кому іншому. Думку д-ра Андрусика, що „можна би знайти більше ніжинців, що займали які-небудь уряди при гетьманах” так, як Ракушка, та його вказівку на канцеляриста Івана Биховця¹ підхопив Лев Окиншевич у статті „До питання про автора літопису Самовидця”. Роблячи підсумки своєї статті, пише автор: „Наведені матеріяли не дають можливості казати з точною певністю про авторство Івана Биховця. Але на можливість такого авторства вони вказують виразно. Можливість ця не менша, а може, й більша можливості авторства Ракушки-Романовського. Найміцніші доводи – це опис бою під Білою Церквою, що на ньому, як ми тепер знаємо, був Іван Биховченко, а також те, що з Биховцем зв’язується козацький літопис, як це можна зрозуміти з Величка. Найслабше ніби місце концепції – детальний опис стародубських місцевих подій у кінці XVII ст.”, але й тут найшов автор пояснення в родинних зв’язках².

Стаття Окиншевича написана головно на підставі матеріялів у Чернігівському Краєвому Історичному Архіві про Биховців. Згадуються у ній аж три Івани Биховці, а Літопис Самовидця мав би написати той Іван Биховець, що в 1704 р. ходив на Крим і лишив діярій того походу. Згаданий „Діяріюш Івана Биховця 1704 про відрядження до Криму” надрукував Окиншевич у „Студіях з Криму” (Київ, 1930). Автор припускає, що він помер на початку 1709 р.³, й не пояснює, чому Літопис Самовидця кінчиться 1702 р., якщо він є твором Івана Биховця. Думаю, що й не треба клопотатися розв’язкою такого

що збігаються (совпадения), роблять безсумнівним висновок, що „Літопис” вийшов із-під пера Романа Ракушки, – пише акад. Грушевський. – Вияснення цього авторства уявляє собою немалий методологічний інтерес із огляду на те, що автор свідомо старався закрити себе. З другого боку, познайомившись з особистістю автора так докладно, як на це дозволяє нам біографічний матеріал про Романа Ракушку, – знаючи його соціальне положення, обставини життя, риси характеру, ми можемо як слід оцінити його відношення до подій, симпатії й антипатії „Самовидця”, – взагалі його історичну ідеологію” (с. 171).

¹ Записки НТШ. – Т. СХLIX. – С. 194.

² Окиншевич Л. До питання про автора літопису Самовидця // Нариси з соціально-економічної історії України. – Т. I. – К., 1932. – С. 15.

³ Там само. – С. 8.

питання, бо мова й стиль діяря Биховця рішуче відмінні від мови й стилю Літопису Самовидця. Тому й без значіння стає при виясненню авторства Літопису Самовидця вказаний у статті Окиншевича факт, що Биховець, як і Самовидець, брав участь у поході Якова Лизогуба проти Яблоновського під Білою Церквою¹.

Цінніші з статті Окиншевича ті місця, де він мотивує свій сумнів щодо авторства Ракушки. Тут поперед усього порівнює він „ставлення автора Літопису й Ракушки-Романовського до подій, зв'язаних із Брухувеччиною”². У протиставленні до „бурхливого життя” Ракушки підкреслює автор, що „тон літопису спокійний і стриманий, створюється вражіння, що автор більше споглядав події, ніж брав активну в них участь”, і додає ще те, що „у своїх оцінках подій, у характеристиці певних політичних постатей літописець, за малими винятками, також стриманий і ніби намагається бути об'єктивним”³. Та коли на цю тему можна ще посперечатися, безсумнівні дві інші вказівки, повторена за Орестом Левицьким указівка на особисту участь Самовидця в кримському поході з 1689 р. та згадка в примітці про те, що автор літопису жив „тут... коло Нѣжина и Чернѣгова”⁴.

Заки дісталася стаття Окиншевича до Львова, тут появились уже критичні замітки д-ра Василя Герасимчука на книгу Петровського п. з. „Чи анонімність козацького літопису Самовидця відкрита?” в фейлетонах „Діла” чч. 205-209 і 211-213 з 1932 р. Др. Герасимчук зазначає, що в справі з авторством Ракушки вислід міркування проф. Петровського може бути тільки правдоподібний, бо, „щоб досягнути багатіший результат певности, не повинен був історик обмежитися в студіях тільки до одної особи Ракушки, але повинен був узяти на увагу більше осіб, які входили би в гру як „кандидати на літописця”. Прецінь таких, як Самовидець, що походять із Сіверщини й переходили аналогічні життєві перипетії, могло бути більше”. У

¹ Там само. – С. 8-9.

² Там само. – С. 2.

³ Там само. – С. 3.

⁴ Там само. – С. 12. Статті акад. Грушевського й Окиншевича, перша приватно, друга в Бібліотеці НТШ, попали мені в руки вже після зреферування статті д-ра В.Герасимчука на тему авторства Літопису Самовидця в моєму нарисі.

великій праці проф. Петровського „удалося йому досягнути свою мету в тім напрямі, що він, потрапивши опоратися з великою масою осіб, фактів і дат на довгій просторі часу, зумів усталити й помилковій відомості літопису Самовидця. Тому М.Петровському треба завдячувати, що українська історіографія має вже вироблений осуд про достовірність цього літопису, який дослідувачі вважали першорядним джерелом, а яким він у дійсності може бути тільки до певної міри”. Зате доказова справа літописного авторства Ракушки випала, на думку автора, менш удадно (ч. 206).

Автор рішуче не погоджується з проф. Петровським щодо його мотивування анонімности Ракушки як літописця, що, на думку проф. Петровського, „прикрився маскою анонімности на те, щоби по смерті своїх противників міг свобідніше себе оправдати, а їх понизити брехнею та очернити”. У чому іншому треба шукати причин анонімности. Анонімність могла походити, як не раз буває, з припадку: от, заскочила смерть, а спадкоємці з якихось причин не подбали за рукопис. Могло джерело анонімности лежати теж у християнській скромності; могла анонімність вийти і з цензури, з страху перед якимсь доносом, цієї небезпеки тих непевних часів, як це зазначив у своїм часі акад. Д.Багалій. Могло бути досить інших причин, та тільки, певно, не та, що її подав М.Петровський. Зрештою, є ще питання, чи маємо діло з довільною анонімністю. Зваживши, що автор так без обиняків передає оповідання про матір Петра Великого Наталію Нарішкіну, яка для кар'єри свого сина заходилася отрутою вигубити інших царських претендентів, можна сумніватися, чи маємо до діла з анонімністю з цензурних оглядів (ч. 207).

А якщо Ракушка „був фактичним автором літопису, то, без сумніву, ішов за іншими, шляхетнішими, вищими мотивами й був трохи чеснішою людиною, ніж це змальовує автор. А як дійсно був низькою, мстивою, „брехливою” людиною, то напевно не був автором цієї дорогої пам'ятки”. На думку рецензента „та літописна неправда й тенденційність, які історик приписує літописцеві, має своє джерело або в кепській поінформованості Самовидця про деякі події, або ми не вміємо інтерпретувати ним змальованих подій” (ч. 208).

Самовидця уважає рецензент за лівобережця. „Ближче зацікавлення подіями на Правобережжі за Дорошенка може походити

з того, що літописець мав при ньому якогось інформатора або собі близьку особу”. Заперечуючи, що проф. Петровський доказав авторство Ракушки безапеляційно, пише рецензент: „Ми маємо поки що збірку матеріялу до Ракушки, маємо спробу устійнити факти, зв’язані з Ракушкою й літописцем, а вони тільки дають деякі зовнішні риси імовірности щодо тотожності цих двох осіб, але рішуче ніякої певности”. Проти авторства Ракушки промовляє те, що Самовидець перебував за Самійловича й Мазепи постійно не в Стародубі, „а десь біля Ніжина або Чернігова”. Стародубські звістки – „це звичайні конвенціональні вісті. Вони торкаються церков, священників, нещастя від саранчі, врожаю і т. д. Нема тут нічого, надиханого безпосереднім чуттям, а дещо, як це підкреслює сам історик, є хибне” (ч. 209). „Наглядно свідчить також против авторства стародубського протопопи загальнозвісний і прийнятий істориками-дослідувачами факт, що літописець свою причасність до подій, у яких він брав участь, зазначає все в першій особі”. А втім Ракушка не міг брати участі в січі 1665 р. під Білою Церквою, бо тоді він був генеральним підскарбієм і не для нього була роля войовника, навіть прийнявши, що заступав тимчасово адміністраційно якогось полковника. „Всі сумніви щодо побуту літописця деінде, як в околицях Ніжина або Чернігова в останніх роках його життя, усувають його власні слова” 1690 р. про сарану, що „тут, на Україні коло Ніжина й Чернігова й на Сівері коло Стародуба, зимувала”. Нарешті й „психологія Самовидця є радше психологією скозачілого шляхтича, як психологією козака Ракушки” (ч. 211).

Маючи в руках реєстр козаків, що були при ніжинському полковнику Василеві Золотаренкові в борисівській комісії 1660 р., др. Герасимчук затримується над одним із них, Демидом Пилиповичем Рагозою, як „кандидатом на літописця”. Його діяльність зв’язана з повстанням козацтва в Могилеві над Дніпром. Він „був правобережцем і, оскільки не був родом з Могилева, положеного на правім березі Дніпра, то як малий урядовець або власник якогось дрібного мастку перебував у Могилеві і звідтам навчився лівий бік Дніпра називати Задніпрів’ям. Походженням своїм із землянського чи боярського старого роду, відомого й розгалуженого в Білій Русі (були там і шляхтичі того імені), мусив дістати основнішу освіту, мав

деякі традиції і, може, був у деякім урядовім зв’язку з митрополитом М.Рагозою. Живучи в Могилеві, місті, яке було сильним огнищем торговельним, де сходилися близько поляки, москалі, литовці й німці, відчув краще націоналізм, очевидно, не відокремлюючи ще України від Білої Русі” (ч. 213). Однак автор не найшов дальших звісток про свого „кандидата на літописця” по 1669 р., й тому його гіпотеза зависла в повітрі. Проти походження Самовидця з Могилева над Дніпром промовляє те, що в Літопису Самовидця немає таких білорусизмів, які були б найшли там місце, якщо його автор був би прожив юні роки свого життя в Могилеві. А втім досіль історики білоруської літератури не важилися зараховувати Літопису Самовидця до свого добра ні титулом походження його автора, ні з уваги на якісь признаки білоруської мови в ньому. Та й приписуючи авторство Літопису Самовидця „правобережцеві” Демидові Рагозі, автор протиставить власним словам: „Як лівобережець переходить Самовидець за Дніпром всі бурхливі події по смерті Б.Хмельницького”... (ч. 209).

III

Як уже виходить із слів „туть на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова”, Самовидець написав свій твір на Лівобережжі. На це ж указують і слова під 1648 р., що „и напотомъ-той сторонѣ Днѣпра, аж по самій Днѣстрѣ, тоє жь ся стало спустошення”¹, що на Лівобережжі; далі таке речення під 1652 р.: „Якъ Калиновского знесено на Батозѣ, заразъ и тут, на Заднѣпру, старость много позабивано”²; під р. 1667 стоїть у Самовидця, що „козацтво, которое зостаєть на томъ боку Днѣпра, якъ Чигиринь, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостаєть на семь боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества”³. Під 1687 р. говорить він про татарів, що „они поганцѣ не тилко за Кієвомъ тотъ бокъ спустошили, але и на семь боку Днѣпра немало по селахъ

¹ Летопись Самовидца. – 1878. – С. 13.

² Там само. – С. 33.

³ Там само. – С. 96.

людей в неволю побрали и инихъ постинали”¹. Тут наведено тільки наймаркантніші приклади.

Часте вживання слова „Задніпря” в Літописі Самовидця на означення Лівобережжя свідчить, що його автор походив із Правобережжя. Слова „Задніпря” в значінні Лівобережжя уживає Самовидець ось в яких випадках: „самъ князь Вышневецкій, которій немал усе Заднѣпря мѣль въ своемъ подданствѣ”²; „Знову зась на Заднѣпру полки”³; „стати на Заднѣпру в полку нѣжинскомъ”⁴; „и такъ братъ Калиновского, Калиновскій же, на Заднѣпря притягнулъ з войсками коронними, за унѣверсаломъ гетмана Хмелницкого, которому Заднѣпря, не спротивлячись, в города пустило, и самъ сталъ Калиновскій в Нѣжини и тамъ зимоваль, а войска, которіе мѣль при себѣ немаліе, расправиль по рознихъ городахъ по Заднѣпрю и по Задесенню”⁵; „которое зоставало в Нѣжинѣ з братомъ оного и по иншихъ городахъ заднѣпрскихъ”⁶; „рушили з Заднѣпра” й „уступило з Заднѣпря”⁷; „на Заднѣпру в Переясловлю”⁸; „тут, на Заднѣпру”⁹; „усѣ полки заднѣпрскіе”¹⁰; „на Заднѣпря пришовши”¹¹; „уступили з Заднѣпра”, „повиганяли з городовъ заднѣпрскихъ”, „усе Заднѣпря зоставало”, „привернувши Заднѣпра”, „Уступуючи ханъ и Хмелницкій з Заднѣпра” й „шкоди великіе чинили по Заднѣпру”¹²; „Бруховецкій скупиль усѣ полки заднѣпрскіе”¹³; „юже приходять до згоди знову заднѣпряне з Москвою” й „изобравши усю старшину поблиз себе заднѣпрскую”¹⁴; „Демко гетманъ усе Заднѣпря кгвалтомъ до себе

¹ Там само. – С. 173.
² Там само. – С. 12.
³ Там само. – С. 19.
⁴ Там само. – С. 28.
⁵ Там само. – С. 29.
⁶ Там само. – С. 30.
⁷ Там само. – С. 31.
⁸ Там само. – С. 32.
⁹ Там само. – С. 33.
¹⁰ Там само. – С. 61.
¹¹ Там само. – С. 63.
¹² Там само. – С. 64.
¹³ Там само. – С. 84.
¹⁴ Там само. – С. 102.

приворочаль”¹; „войска заднѣпрского ушибши” й „Заднѣпря постарому усе зоставало”²; „хотячи зѣмою ити Заднѣпря воєвати”³; „на заднѣпрянского гетмана Демяна Многогрѣшного”, „того року Заднѣпря зоставало у покою” й „на Запорожже послове королевскіе по Заднѣпрю ходили”⁴; „старшина заднѣпрская”, „з писаремъ войска заднѣпрского” й „постерегли змѣну гетмана заднѣпрянского Демка Игнатенка Многогрѣшного”⁵; „заднѣпряне”⁶; „злучившися з гетманомъ Иваномъ Самуйловичомъ, з войсками козацкими заднѣпрянскими”⁷; „от заднѣпрянского войска”, „гетмановѣ заднѣпрянскому Ивану Самуйловичу” й „уступиль на Заднѣпря”⁸; „тамъ козаковъ немало было заднѣпрскихъ”⁹; „под Черкасами Дорошенко з ханомъ притягнули на войска заднѣпрянскіе”¹⁰; „Торговичане зайшли на Заднѣпря” й „такъ усѣхъ людей с Корсуня с полковникомъ ихъ спровадили на Заднѣпря”¹¹; „на Заднѣпря уходити”, „оного наставлятъ гетманомъ и на Заднѣпрю” й „постарому на Заднѣпря гетмановѣ не хотѣль поклонитися”¹²; „посполус козаками заднѣпрянскими” й „з Чигирина на Заднѣпря на мешканя”¹³; „спровадилъ з Чигирина на Заднѣпря”¹⁴; „простовали на Черкаси за Днѣпръ, хотячи Заднѣпря спліондровати” й „тихъ людей зогнали на Заднѣпря”¹⁵; „орди великіе мають намѣреня на Заднѣпра”¹⁶.

Поза кількома прикладами, де „Заднѣпря” являється логічною метою руху, відбутого з Правобережжя через Дніпро на Лівобережжя, уся решта наведеної довгої низки – це вислід довголітньої привички

¹ Там само. – С. 103.
² Там само. – С. 106.
³ Там само. – С. 107.
⁴ Там само. – С. 109.
⁵ Там само. – С. 113.
⁶ Там само. – С. 116.
⁷ Там само. – С. 120.
⁸ Там само. – С. 121.
⁹ Там само. – С. 123.
¹⁰ Там само. – С. 125.
¹¹ Там само. – С. 127.
¹² Там само. – С. 128.
¹³ Там само. – С. 130.
¹⁴ Там само. – С. 139.
¹⁵ Там само. – С. 147.
¹⁶ Там само. – С. 181.

правобережця називати Україну за Дніпром „Заднѣпрям”, як цим самим словом назвав Самовидець єдиний раз у своєму творі, опинившись на Лівобережжі, Правобережжя під впливом того, що логічне освідомлення зміненої околиці його перебування взяло верх над давньою привичкою. „Заднѣпря” у значінні Правобережжя приходить під 1662 р. про Ромодановського з московськими військами й Васюту з Ніжинським полком, що „по Заднѣпрю немалую узяввши здобичь, в цѣлости повернули ку домомъ”¹.

Куди саме перейшов Самовидець із Правобережжя на Лівобережжя, можна здогадуватися на підставі таких звісток у його творі. Під 1676 р. він оповідає про стародубського полковника Петра Рославця, що він „окованъ у гетмана сидѣль и на з’ездѣ сужень зосталъ усею старшиною на горло у Батуринѣ”². Найближчого року він зазначає, що 10 серпня, чи то „іюля 31 попроважено на Москву Петра Рославця, бывшего полковника стародубовского, и Сімеона, протопопу нѣжинского, окованнихъ и з инними козаками”. Під тим самим 1677 роком записав Самовидець, що на відсіч Чигиринові „гетманъ Іванъ Самуйловичъ, вишовши з Батурина и скупивши з бояриномъ княземъ Ромодановскимъ у Липовой Долинѣ, потягнули ку Днѣпру”³ й що „у Чигиринѣ гетманъ зоставилъ своєго батуринского человѣка Коровченка полковникомъ”⁴. На чигиринський похід 1678 р. „гетманъ Іванъ Самуйловичъ, своі войска скупивши, рушилъ з Батурина мая 10”⁵. Під р. 1685 подав Самовидець звістку про смерть гетьманського сина Семена. Рік пізніше він занотував, що „на початку того року, по Богоявленіі, тотъ метрополитъ Четвертинскій, приехавши з Москви, поехалъ з Батурина до святої Софії до Києва”⁶. На перший кримський похід 1687 р. „о святомъ Георгіі, заразъ на весну, гетманъ Іванъ Самойловичъ вийшолъ з Батурина з гарматами, розославши по всѣхъ полкахъ, жеби виходили, унѣверсали”⁷. Під

¹ Там само. – С. 68.
² Там само. – С. 132.
³ Там само. – С. 136.
⁴ Там само. – С. 139.
⁵ Там само. – С. 141.
⁶ Там само. – С. 163.
⁷ Там само. – С. 166.

тим самим роком подана дуже замітна характеристика Самійловича¹ й відмічено, що маєтки Самійловича та його синів „переписано било до скарбу царского, а напотомъ велено срѣбро, шати, чого незличоная рѣчь была, жеби тоє на потреби войсковіє обернено било; усе тоє зостало в Батуринѣ”². На другий кримський похід 1689 р. „гетманъ войска запорожского Іванъ Мазепа вийшолъ шостою неделѣ въ постъ великий перед Воскресеніємъ Христовимъ со всѣми полками городовими и охочими”³, „до Батурина прийшолъ зараз по святомъ Петрѣ” й „того жъ часу, неделъ двѣ тилко випочинувши, по указу ихъ царскихъ величествъ гетманъ Іванъ Мазепа на Москву пойшолъ”⁴. У 1692 р. „заразъ зимою узявъ вѣдомость гетманъ запорожскій Іванъ Мазепа, же орди великіє мають намѣреня на Заднѣпра, противко которихъ вийшолъ з войсками и сталъ у Переясловлю”⁵. „Того жъ року з енеральной войсковою канцеляріі канцеляристь Петрикъ уйшолъ на Запороже”. У 1693 р., про орди „увѣдомившися от запорожцовъ, гетманъ Мазепа, избравши войско, противъ нихъ рушилъ до Гадяча”⁶, а найближчого року „посла великого татарского, который зоставалъ на Москвѣ роковъ три, отпушено у свою землю з честю на Батуринѣ”⁷. Того ж року „и ясиру сотъ на три живцемъ пригнали до Батурина”⁸. Далі зазначений похід Мазепа в 1696 р. проти орд⁹ і в 1701 р. проти шведів, „со всѣми войсками и з арматами”¹⁰. У Батурині та його околиці легко було знати не тільки про такі справи, як прилучення сіл від Гомля до Рославля по Сож до Стародубського полку на приказ Самійловича¹¹ та випадки на Сівершині й зокрема в Стародубі, але й мати звістки про події в дальших українських землях і поза ними. Такі розумування велять шукати місця проживання Самовидця в околиці Батурина.

¹ Там само. – С. 169-171.
² Там само. – С. 173-174.
³ Там само. – С. 176.
⁴ Там само. – С. 177.
⁵ Там само. – С. 181.
⁶ Там само. – С. 182.
⁷ Там само. – С. 183.
⁸ Там само. – С. 184.
⁹ Там само. – С. 187.
¹⁰ Там само. – С. 203.
¹¹ Там само. – С. 162.

З деяких місць Літопису Самовидця видно, що його автор був шляхтич. Щось автобіографічне вичувається з оповідання Самовидця, як від боку Богдана Хмельницького „козацтво по розныхъ городахъ розишовшися, полковниковъ, сотниковъ собѣ понастановлявши, и гдеколько знайшлася шляхта, слуги замковіє, жиди й уряди мѣськіє, – усе забіяли, не щадячи анѣ жонъ и дѣтей ихъ, маєтности рабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзовъ забіяли, дворѣ зась и замки шляхетськіє и двори жидовськіє пустошили, не зоставляючи жадного цѣлого. Рѣдкій в той крѣвѣ на тотъ часъ рукъ своїхъ не умочилъ и того грабленія тихъ добръ не чинилъ. И на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ била и наруганія от посполитихъ людей, а найбільше от гуляйства, то єсть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ, же любо бы якій человекъ значній и не хотѣлъ привязоватися до того козацкого войска, тилко мусѣлъ задля позбитя того насмѣвиска и нестерпимихъ бѣдъ в побояхъ, напояхъ и кормахъ незвичайнихъ, и тії мусѣли у войско приставати до того козацтва”¹.

Під 1649 р. стверджував Самовидець, що „такъ усе, що живо, поднялося въ козацтво, же заледво знайшоль в якомъ селѣ такого человека, жеби не мѣлъ albo самъ albo синъ до войска ити; а ежели самъ нездужалъ, то слугу, паробка посилалъ. А иніє, килко ихъ было, всѣ ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта”. Причину цього масового приставання до козацтва бачив він ось у чому: „А то усе дѣялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей, бываючихъ на преложєнствѣ, же навіть где в городахъ были и права Майдебурскіє – и присягліє бурмистрове, и райцы свої уряды покидали, и борода голили, до того войска ишли: бо тіє себѣ зневагу держали, которій бы з бородою неголеною у войску былъ”. Як бачимо, Самовидець таким масовим явищем не захоплювався, а навпаки, з приводу нього вихопилася в автора ось яка рефлексія: „Такъ дияволь учинилъ себѣ смѣхъ з людей статечнихъ!”²

Шляхтича можна бачити й у словах Самовидця під 1652 р., що „в томъ року знову по городахъ много пановъ пропало, которіє

¹ Там само. – С. 12-13.

² Там само. – С. 20.

на свои маєтности понаєздили были; бо знову оныхъ посполство позабивало, и козаки, що уступили были з своїхъ дворовъ, знову ся понаворочали”¹, й ще різкіше під 1663 р. Оповідає він тут, як Брюховецький розпустив новопоставлєних полковників із-під Ніжина, „придавши каждому полковниковѣ по сто человекъ козаковъ, которимъ по усѣхъ полкахъ жупани давано, а з млиновъ сами розмѣри брали, и куди хотѣли, оборочали, людемъ зась незносную кривду чинили, а звлаща значнимъ; бо били межи ними которій служилъ у якого человека значного, то юже своє зомщовали на господаряхъ, ежели которого якого часу за якій проступокъ побилъ, або зляялъ, якъ всяково в дворѣ бываєтъ”². А далі, оповівши під тим самим роком про те, як стяго гетьмана Сомка й кількох полковників, зауважив Самовидець, що „барзо притуга великая на людей значнихъ была”³. Беручи під увагу те, що звістку про вибір Мазепи на гетьмана попередила дуже неприхильна характеристика Самійловича, можна й у словах Самовидця про Мазепу бачити щось подібне до класового положення самого Самовидця. У словах: „И такъ у радѣ войско, которое на тотъ часъ било, настановило гетманомъ бывшего асаулу войскового, Івана Мазепу, роду шляхетского, повѣту бѣлоцерковского, старожитной шляхти украинской и у войску значной”⁴, – можна вичитати риси Мазепи, рівнобіжні з класовим обличчям Самовидця, шляхетство й військову (козацьку) службу.

На доказ того, що автор Літопису Самовидця був православний, вистанє навести одну з його причин Хмельниччини, а саме: „Также и у вѣри русской помѣшка великая била от унѣятъ и ксендзовъ, бо уже не тилко унѣя у Литвѣ, на Волинѣ, але и на Украинѣ почала гору брати. В Чернѣговѣ архимандритове одинъ по другомъ зоставали; по иншихъ городахъ церкви православніє запечатовали. До чого помошниками онымъ шляхта, урядъ и ксіонзи били, бо уже на Украинѣ що городокъ, то костель былъ. А в Кієвѣ тежъ утискъ немалій церквамъ Божіимъ старожитнимъ чинили такъ воевода кієвскій, на тотъ часъ будучій, яко тежъ ієзуїти, домѣнѣкани, бернадини и иншіє закони, наєздами

¹ Там само. – С. 31-32.

² Там само. – С. 77-78.

³ Там само. – С. 79.

⁴ Там само. – С. 171.

правими метрополиту утескуючи и науки школь забороняючи, згола старорускую православную християнскую вѣру собѣ прекладаючи не розную от погань; бо лѣпшое пошанованне ляда жидищевѣ спросному било анѣжели найлѣпшому християниновѣ русиновѣ. А найгоршое насмѣвѣско и утиски терпѣль народъ рускій от тихъ, которіи з русской вѣри приняли римскую вѣру”¹. Про „найбарзій унѣсю стисненних християнь”², себто православних, говорить Самовидець і під 1654 р., подаючи причини московсько-польської війни.

Самовидець був глибоко релігійна людина. У довгій низці подій він бачить Божу кару за гріхи. Про Хмельниччину пише він, що „Господь Богъ за грѣхи навидѣль землю такою тяжкою войною и отняль оной господара, то есть короля щасливого Владислава, которій на початку тої нещасной войны померль, выхавши з Вилня у Меречу”³. З приводу згоріння святомиколаївської церкви в Корсуні в часі похорону Івана Золотаренка пише Самовидець: „Але знать, же особливій гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малої рѣчи уся церковь занялася и у единомъ квадрансѣ зъгорѣла, же людѣ не могль вийти, але згорѣло людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожоныхъ, во всѣхъ аппаратахъ, якъ служили, которые аппарата коштowali на килка тисячей”⁴. По описі чорної ради зазначає Самовидець, що „того жъ дня, якъ тая рада стала, мѣсто Ічня, в которомъ рада была, и церковь тая, в которой Сомковѣ присягали на послушенство гетманское, усе згорѣло до знаку тої же години, якъ Сомка взято до вязення”⁵. Оповівши, як у 1670 р. привіз браславський протопопа Роман Ракушка клятву царгородського патріарха на Дем’яна Многогрішного, запримітив Самовидець, що гетьман „легче себѣ тоє поважилъ, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же, спадши з ганку, шию былъ зломаль, же часъ немалій не могль говорити, що, пришовши до здоровья, не хотѣль ся упам’ятати, що напотомъ оному нагородилось зле”⁶. Згадане лихо скоїлось із Многогрішним у 1672 р.,

¹ Там само. – С. 11.
² Там само. – С. 36.
³ Там само. – С. 16.
⁴ Там само. – С. 43.
⁵ Там само. – С. 77.
⁶ Там само. – С. 109.

бо тоді „скончилось гетманство Многогрішного, которій, собѣ клятву соборную святѣйшого патріарха нѣ во что поважаючи, совѣтѣмъ в нѣвещь пойшоль; а маєтность его розно старшина подѣлила”¹. У часі облоги Кам’янця на Поділлі в 1672 р. „знать южъ Бозкій гнѣвъ наступилъ, бо порохи в цекгавзу запалились, где много замку викидало”². Стародубські церкви згоріли в 1677 р. „не вѣдати якимъ способомъ, подобно, з неопатрности паламаровой, а особливо гнѣвъ божій за безаконія наша”³, а „найпервій тая церковь загорѣлася святого Николая, в которой проклятїє читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятїє Шубою, священникомъ чернѣговскимъ, зосланимъ от архієпископа, и от тої церкви усе мѣсто вѣгорѣло”⁴. „Гнѣвъ божій”⁵ уважав Самовидець за головну причину страшної тривоги, яку викликали стрільці в Москві по смерті царя Федора Алексєєвича, а кінець Самійловичів наступив також тому, що „Господь Богъ тимъ барзо ображень бываєть, хто в пиху подносится; и за тоє скарани zostали”⁶.

Навести цю низку „Божих кар” уважав я за потрібне тому, що дещо з неї виловлюють дослідники на доказ особистої неприхильности Самовидця до якоїсь історичної особи, а тим часом наведена низка говорить тільки про релігійний, а не особистий момент пояснювання такого чи іншого факту з боку Самовидця. Ця ж релігійність автора веліла йому приписати довгу низку всяких успіхів „Божій помочі”. Релігійність Самовидця посунена до віри в „чуда”, про що недвозначно говорить зацитоване в літописі під 1652 р. конотопське „чудо”⁷. Щирий християнізм пробивається в автора Літопису Самовидця також у відношенні до турків як магометан, висловлений так маркантно в Самовидця, що „нестатечная приязнь вовку з бараномъ, такъ християниновѣ з бесурманиномъ”⁸.

¹ Там само. – С. 113-114.
² Там само. – С. 114.
³ Там само. – С. 134-135.
⁴ Там само. – С. 136.
⁵ Там само. – С. 155.
⁶ Там само. – С. 170.
⁷ Там само. – С. 33.
⁸ Там само. – С. 24.

Щодо особистої участі Самовидця в подіях і випадках, про які він оповів у своєму літописі, при читанні його найперше звертає читач увагу на деякі деталі опису облоги Смоленська в 1654 р. Тут згадав автор, що козаки „собѣ отважно починали в приступахъ, ажь на мурахъ наверху смоленскихъ по лѣствицахъ были”, що „его царское величество своїми воєводами и ратними людми осадилъ Смоленско, и изъ костеловъ церкви посвятивши, и муры посвящали, по которыхъ самъ его царское величество ходилъ при томъ посвящену”¹. На підставі таких слів не можна напевне сказати, чи це є оповідання, чи переповідження опису з уст очевидця.

Без сумніву, був Самовидець на початку 1656 р. в часі різдвяних свят на похороні Івана Золотаренка в Корсуні, як свідчать його слова: „Бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого” й „бо я самъ на тоє смотрѣль в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширился былъ”².

Якщо слова „на которыхъ я своїма очима смотрѣль”³ із опису облоги Риги в 1656 р. були в автографі Літопису Самовидця, він був і під Ригою. Деякий сумнів викликає відмінна лекція цього місця в копії Козельського, а саме „на которыхъ не можно очима зсмотрѣти”⁴.

Тон оповідання Самовидця про гетьманські вибори по смерті Богдана Хмельницького⁵ в 1657 р. та про зустріч Карамбея з Виговським⁶ у 1658 р. промовляє також за тим, що Самовидець був їх свідком. Можна думати, що в 1660 р. брав Самовидець участь у борисівській комісії, як виходить із тексту: „Въ Борисовѣ на початку року починається коммисія, на которую и насъ, козаковъ, зятягано, и библисмо”⁷, – якщо останнє слово сказано про автора, а не в імені козаків. Два роки пізніше, в 1662 р., був між тими козаками, що їх вислав князь Ромодановський наздогін за татарським відділом, як читаємо в літописі: „А князь Ромодановскій, пославши коммонникомъ за тимъ подездомъ татарскимъ, за которимъ гонилисмо ажь до самой

¹ Там само. – С. 37.

² Там само. – С. 42.

³ Там само. – С. 43.

⁴ Там само. – С. 45.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 48-51.

⁷ Там само. – С. 61.

Оржицѣ, аже татаре, полегчившися, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблоневь, где барзо зліе переправи и мусѣло войско повагомъ ити, – и переправивши Супой, сталисмо”¹.

Оповідання про чорну раду² робить враження, що автор був її свідком. Напевне брав Самовидець участь у виправі проти Яблонівського під Білу Церкву в 1665 р., як це доказують слова: „Где з Яблонскимъ мѣлисмо потребу власне в обѣдную годину”³. У 1669 р. був автор при Дорошенку на Правобережжі. Оповідання про корсунську раду робить враження, що він був на ній, бо пише про неї, що там „усѣ кричали, не хотячи подданными бити Турчиновѣ”⁴. В усякому разі Самовидцеві були відомі навіть такі таємниці, як відповідь турецького царя послам Дорошенка: „Я по васъ не посилалемъ, анѣ тежь васъ барзо потребую; ежели щиро жадаете помочи от мене, жебимъ васъ боронилъ от вашихъ неприятелей, тоє на вашу прозбу могу учинити, але тоє собѣ уважайте, жебисте ви додержали своєї вѣрности, бо я не король полскій, анѣ царь московскій, анѣ король венгерскій, которихъ вы ошукивали и издрадили свою жъ вѣру; на вашу прозбу тоє учиню, же васъ приму, але жебисте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите, що з вами чинитись будетъ”⁵.

На участь автора в першому чигиринському поході з 1677 р. вказують такі слова з його опису: „И такъ Чигиринъ zostалъ волнимъ от того облеженя августа 29. Где притягнувши, войска московскіє и козацкіє направовали городъ Чигиринъ и замокъ, що турки попсовали, достаючи з гарматъ и подкопами, и шанцѣ, рови позаровнивали, що турки были покопали коло города”⁶. На участь автора в другому чигиринському поході з 1678 р. вказує його змістовий опис⁷, зокрема слова: „И такъ в пятницу вирвало подкопъ под замкомъ, где убито гранатомъ воєводу околничого Івана Івановича Ржевского, человекѣка

¹ Там само. – С. 66.

² Там само. – С. 72-77.

³ Там само. – С. 87.

⁴ Там само. – С. 103.

⁵ Там само. – С. 104.

⁶ Там само. – С. 138.

⁷ Там само. – С. 142-145.

воєнного и справного; а напотомъ дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкоповъ под мѣстомъ праве в самій часъ, якъ козацтво — одни попилися, а иніє спали, и такъ, якъ сталь крикъ, мало хто з войска козацкого кидаль ся быти, але усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецкоє на той вирвѣ, где подкопи вирвали”¹.

І докладний опис першого кримського походу з 1687 р.², й такі вислови, як „оттоль пойшовши, ночовали”, промовляють за участю Самовидця в ньому. Те саме можна сказати про опис другого кримського походу з 1689 р.³ з такими висловами, як „оттоль от Гайшина за миль двѣ споткали солтановъ два, оттоля ишли до Чорной Могили, где ночовали”⁴. Нарешті при читанні опису північної війни з 1701 р.⁵ мається також враження, що автор був її учасником, на що вказували б і такі слова, як: „А царское величество на тотъ часъ с подъ Ругодева з окоповъ виехаль до Новагорода Великого в понедѣлокъ; а у воторокъ шведи...”⁶.

IV

Деяке світло на авторство Літопису Самовидця може кинути також його мова. Щодо цього вже Орест Левицький зачепив це питання, пишучи: „Нам можуть закинути: якщо Літопис Самовидця уложений на Сіверщині, як вияснити ту обставину, що його мова позбавлена всяких признак сіверського говора, стільки характеристичного в низці інших українських говорів? Нам здається, що цю обставину можна легко вияснити здогадом, що автор літопису не був уродженцем Сіверського краю, а переселився сюди пізніше; батьківщиною ж його була, правдоподібно, західна частина України. Цього здогаду цілком не придумав я тільки з ціллю відповісти на закид; він поперед усього вислід спостережень над мовою літопису, яка, без сумніву, має признаки правобережного походження”. Тут і додана така примітка: „Правда, в літописі на підставі копії Іскрицького стрічаються деколи

¹ Там само. – С. 144.

² Там само. – С. 166-168.

³ Там само. – С. 175-177.

⁴ Там само. – С. 176.

⁵ Там само. – С. 199-202.

⁶ Там само. – С. 200.

слова з признаками сіверського говора, напр., „пултори” (с. 128), „Воронувки” (129) і ін.; та немає ніякої можливости означити, чи належать вони авторові, чи ж копістові літопису”¹.

З приводу наведення прикладів із переходом замкненого **о** в **у** треба сказати, що тодішня стадія розвитку української мови допускала такий перехід на всій українській території. А втім форми з таким переходом зустрічаються в двох українських інтермедіях, надрукованих у додатку до польської трагедії Якуба Гаватовича про Івана Христителя, а виставлених на св. Івана в Камінці 1619 р.: *vvcy* (вувці)², *puznaiesz, vsmakow* (вусмаков), *vsmaki* (вусмаки), *pubrał, Matuńko*³, *pubrał, Pubral, buhme*⁴, *Puznałby, Puydu, bulsze, wud Horodka*⁵, *pyguch* (пируг), *bulsze, dulho*⁶, *żunki*⁷.

Однак наведене спостереження цілком не має на меті заперечувати, що й мова Літопису Самовидця може відіграти деяку роллю при відкриванні його автора, зокрема характерні слова й вислови. Та найшвидше можуть тут віддати прислугу ідентичні думки.

Літопис Самовидця починається словами: „Початокъ и причина чина войны Хмельницкого есть едино от ляховъ на православіє гоненіє и козакомъ отягощеніє”⁸. Обидві ці причини з Літопису Самовидця ідентичні з причинами, які наводила козацька старшина гетьмана Дорошенка в своїх заявах, висланих із Корсуня до короля Михайла Вишневецького з датою 22 лютого (4 березня) 1671 р. Ці заяви зв’язані з невдоволенням старшини вислідами острозької комісії. Про неї згадав і Самовидець ось як під 1670 р.: „Бо того року Заднѣпря зоставало у покою, а Запорожже, маючи собѣ кошовимъ Ханенка, пословъ своїхъ часто посилали до короля полского, на тот

¹ [Левицький О.] Опыт исследования // Там само. – С. 26-27.

² Павлик М. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. // Записки Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка. – Т. XXXV-XXXVI. – С. 17.

³ Там само. – С. 18.

⁴ Там само. – С. 19.

⁵ Там само. – С. 20.

⁶ Там само. – С. 21.

⁷ Там само. – С. 22.

⁸ Летопись Самовидца. – С. 3.

часть застаючого, Мѣхала з Вишневецкихъ, и на Запорожже послове королевскіе по Заднѣпрю ходили; бо южь Дорошенко гетманъ цале держаль с Турчиномъ; любо то и комиссію зложили были в Острозѣ, на которую козаки с Паволочи не хотѣли схати, неподобнихъ рѣчей на комиссарахъ полскихъ вимагаючи, а звлаща сенаторовъ у заставѣ жеби дано до Чигирина; которая комиссія нѣнащо зишлася”¹.

Стилізація наведеного викирку є того роду, що Самовидця можна шукати тільки між козацтвом, що було при Дорошенкові, бо ж саме висланці гетьмана Ханенка уклали острозькі статті з комісарами Польщі й тим самим погоджувалися з ними, старшина гетьмана Дорошенка ось що писала на Запоріжжя з приводу острозьких статей:

„Намъ велце Ласкавиє Приятелѣ, Пана Атамана Кошовый и все Старшое и Меншое Товариство Войска Запорозского Низового, на Кошу будучое.

Доброго здоровья и щасливого повоженя вашмостемъ, яко братѣ нашей, на многа лѣта заживати зичимтъ. Ознаймуемъ вашмостемъ, братѣ нашей, же послы наши, зъ Полци повернувши, принесли нам од короля его милости коммѣсію зъ друку выданую, тую, що вашѣ Низовіє Послы, Богаченъко зъ другимъ товариствомъ, въ Острогу чинили. Которою то коммѣсією Корол его милость и насъ всѣхъ Войско Запорозское потішаєт, же при всѣхъ тыхъ волностях, що въ той коммѣссіѣ выражено, заховани будемо. Мы теды всѣ старшына зъ раднымъ Товариствомъ зъ умислу зехалисмо для того тут до Корсуня, щобъ тые писма Королевскіе вичитати и коммѣсію вашу Острозскую зрозумѣти. Где вычитавши писма и коммѣсію, зрозумѣлисмо цале, же немашь нѣчого нам Войску Запорозскому пожаданъного, кгдаж в той коммѣссіѣ нѣчого болшь не описано, толко такіе волности, якіе перед войною бували. А вашмостемъ тож не треба широко виписовати, кгдаж зъ вашмостей кождый старинъний Товаришъ знаєт, що була нам Войску Запорозскому перед войною за волност. Ляхи над нами старшиною бували, а кого хотя, хочбы найлѣпшого Товариша, найменшую давши причину, ганебною смертю зъ свѣта зганяли, а нѣ в чом, якъ треба, не давали волѣ, а особливе вѣру нашу святорускую уменшали, а церквамъ божіимъ волности не даючи, всюда

¹ Там само. – С. 109.

по українъныхъ мѣстахъ костелы свої розширяли, и згола во всѣхъ мѣрахъ тяжкимъ ярмомъ подданства обкладали народ нашъ українский. А если бы було перед войною гараздъ, то не треба б было нѣколи нам Войску запорозскому зъ ними воеватися. Тепер зас двадцят и килка лѣтъ воюючися и у многихъ воєнныхъ потребахъ много кровѣ розливаючи и головы свої покладаючи, якъ бы нам не сором было на тыхъже недосконалыхъ волностяхъ перестати, которіє, перед войною шиѣ нашѣ гризучи, до тоєї войны насъ побудили. Знайте, вм. братья наша милая, о том, же мы всѣ Войско Запорозское якъ за прошлих гетманов, такъ и за теперешнего его Милости Пана Петра Дорошенъка, годного того уряду чоловѣка (члвѣка), отцевского сина, ростропне гетмануючого и мудре нам всѣмъ до обороны церквей божихъ и волностей нашихъ поведъ даючого, стараємся о болше волностей, нѣжъ було перед войною. А якъ вм. коммѣссією своєю въ Острогу постановили, на том переставати не хотим и войскового Товариства уменшати не мислим, такъ, якъ вм. на коммѣссіѣ своєї Острозской постановили, зараз Паномъ и Старостам во всю Україну на маєтности свої насздити и поддаными ведлугъ давного, перед войною бывшого звичаю владѣти. Не гараздъ и то Послы Ваши перед Королем его Милостю учинили, же опачне и неправдиве его Милости Пана Гетмана удавали, якобы его Милость без вѣдомости нашої войскової Пословъ до Полци и на инъшіє мѣстца посилаєт, и счо тые Послы привозят, якобы того нам не обявляєт. Отож вѣдайте вм., же що колвекъ его Милость Панъ Гетманъ чинить тоє все чинить за вѣдомостю и радою нашою, и нѣчого згола перед нами не тайтъ. Не сам и теперь его Милость Панъ Гетманъ то чинить, але мы всѣ єдностайне и згодне з порады нашої постановили, же болшихъ волностей и лѣпшого их обварованя у Короля его Милости домовлятися маєм. Якож о том зъ сегож Корсуня мѣстца всѣ писалисмо до Короля его Милости, и если бы нам пожаданъныхъ волностей не позволено, теды, сколько намъ розумовъ и силъ станеть, будемо старатися и промышляти при помочи божой о задержаня цѣлости и волностей наших. А сюю коммѣссію Острозскую, через пословъ ваших чиненую, нам од Короля его Милости присланую, для вычитаня вашмостемъ посилаєм и велце васъ яко братѣ нашої просимъ, абысте уважали и зрозумѣли, же оная всѣмъ нам Войску

Запорозкому есть непожытечная и даремне оную Послове вашѣ присягою ствердили, кгдаж, хочбы на том стало, сами бысте жадною мѣрою того поносити и присяги своєї додержати не могли. Уважаем ми, ижъ лѣпше есть рѣчь Пожыточную для трвалого покою становити, анѣжли непомыслных волностей хватившися, сумненя свої заводити. Для тогож васъ братѣ нашої просим, абысте для упору своего, до насъ завзятого, не хотѣли теряти нам и собѣ рѣчей пожытечныхъ. Дде рачте, упоръ занежавши, знесться з нами и постерѣгати цѣлости церковей божіихъ и волностей належныхъ, такъ, якобы старожитная продковъ нашихъ слава не вменьшалася. Счо якъ собѣ, такъ и вашмостемъ зичачи, а на сее писанье наше одпису от васъ жадаючи, залецаем нашу вамъ братерскую милость. Зъ Корсуня февраля кв року **лхѣбл**. Вашмостемъ всего добра зичливые братя

Іванъ Гулакъ обозный войсковий

Яковъ Лизогубъ асауль войсковий

Прокопъ Бережецкий, Семен Половец Суддѣ Войска Запорозкого енералніе

Яковъ Корицкий пол. Вой. Зап. Чигиринский

Павел Билий полковникъ Войска Запорозкого Черкаский

Григорій Бѣлогруд пол. Войска Запо. Уманский

Матвѣй Павлович полковникъ Войска Запорозкого Каневский

Григорій Гамалѣя полковник В. З. Паволоцкий

Ѳеодор Кандыба полковник Войска Запороз. Корсунский

Алеѣѣй Гуторка судя именем пана полковника и всего товариства Полку Браславского

Стецко Бутенко полков. Войска Запор. Белоцерковський

Стефанъ Счербина полковникъ Войска Запор. Торговицкий

Гаврило Коваленко полковник Войска Запорозкого Калницький

Андрѣй Зеленский пол. наказ. Подолский и инъшая старшина зо всимъ Войска Запорозкого Товариствомъ”.

Оригінал цього листу старшини гетьмана Дорошенка переховується в рукописі Музею Чорторійських, ч. 844 (сс. 27-28), а в польському перекладі надрукований він як „List horodowych kozaków do nizowych” у другому томі „Ojczystych spominków” Амбросія Грабовського (Краків, 1845. – С. 303-305), причому Корицький

перемінений на „Когескі”, Білогруд – на „Bielehrud”, Гуторка – на „Autorha”, а Бережецький – на „Вогескі”¹.

У наведеному листі старшини гетьмана Дорошенка досить сильно підкреслена оборона православної віри як одна з причин Хмельниччини. Крім неї, як друга „великое утяження” приходиться у заяві, яку кожний із старшини зокрема листовно вислав до короля Михайла Вишневецького. Щодо осіб, підписаних під листом до запорожців, мені доступні заяви їх, крім заяв осавула Якова Лизогуба й черкаського полковника Павла Білого, а крім них, доступні мені ще заяви піхотних полковників Кіндрата Жеребила, Семена (Палія), Кості Даниловича й Івана Гладкого та кінного Івана Канівця. Яків Лизогуб відпадає як кандидат на Самовидця, бо згадується кілька разів у третій особі в Літописі Самовидця. З усіх доступних мені заяв без помилок написана тільки заява корсунського полковника Федора Кандиби. З уваги на те, що Кандиба яко місцевий полковник був, так сказати б, господарем у часі наради старшини, наводжу ось тут текст його заяви², збережений у згаданому вище рукописі Музею Чорторійських, ч. 844 (сс. 45-46), з усіма рисами правопису оригіналу, поза змінами, подиктованими потребами інтерпункції:

„Наяснѣйший Милостивый Королю Пане А пане Нашъ милостивый.

Яко скоро зреспонсом Послове войска Вашей Кор. мл. запорозкого петранувский и харланъ Асауль до Пана гетмана нашего вернули, такъ зараз, яко звичай нашъ войсковый несеть, Панъ Гетманъ, у себе Незадержуючи, розослалъ свои до нас унѣверсалы, абысмося до корсуня, столечного полкового мѣста, з’ихали и оний, отобравши, у полках своих читалы. Мы, повинностью своею досит противъ нашему старшому чинячи, з’ехалисмося и читалы І присланий лист

¹ Коли вже мова про погане відчитування українських актів, може, не зашкодить указати на перекручення прізвища писаря Дорошенка Михайла Вояхевича на „Wożewicza” й колишнього судді Германа Гапоновича на „Naponowicza” в Тадея Корзона (Dola i niedola pana Jana Sobieskiego. – Т. II. – Краків, 1898. – С. 390).

² Текст цієї заяви в польському перекладі з підписами „Prokop Berezeki, Semion Połowiec, Sędziowe Woyska Zaporozkiego Generalni” надрукований на сс. 623-624 в „Pisma-x do wieku i spraw Jana Sobieskiego” Францішка Ключицького (Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Краків, 1880).

от ваше Кор. мл. до Гетмана нашего, а пред нами читаний слышала, в котором рачишь ваша Кор. мл. Наменяти, якобы Пань Гетмань нашъ мѣл сам с килкома особами поселства отпраовати и приимати и нам, усему войску, Необявляти. То вашей Кор. мл. знат люде добра жадному незичливие І нехотячие святого упокою опачне удали. А мы так высвѣдчаем, же Пань Гетмань нашъ, яко усе с порадю всего войска чинить, так перед нами нетилко листовъ вашей Кор. мл., леч І меншихъ особъ не утаѣл. В друкованном листѣк вашей Кор. мл. вичиталисмо то, Іжъ нас ваша Кор. Мл. тых, которые жоны и дѣтки и оспѣдлости своѣ маемъ І вѣрне з вожем и всею старшиною нашею с подданством горнучис, продкове наши, такъ и мы услугами нашими хочемос на ласку вашей Кор. мл. заслуговати, ласкою своею Паньскою (о которуюсмо килка крот жебрали) упослѣдивши, низовыхъ збѣговъ наших, А виступних войску увенеровати рачилес. З чого велце застаем жалосны, такъ до конца у оной яко панской (бо очи панские на правдивых и уши его на прозбу их), нетратячи надѣѣ, покорне маестат паньский благаемъ: нерачъ и нас ширеся горнучихъ от оноеж отдаляти. Бо на такой обѣтницѣ (яко пред войною било) прожнося маем засажовати, кгда нетилко Гетмань І полковникъ, леч Найменший староста и ревѣзоръ поляк был, през що великое утяженя терпячи, войско мусѣлося з такого ярма выбивати І юж лѣт болше от двадцети, якося той запал Неможет угасити. Хтѣйже ваша Кор. мл. Пань нашъ милостивий ласку свою Панскую нам отворити, А чого жебраем, Нехтѣй нам зборонятис дати, во всѣх потребах наших уконтентовати. Того мы дознавши от вашей Кор. мл., и здорове наше класти за достоинство маестату ваше Кор. мл. Небудемо боронит. Пословъ наших умислних з тих причинъ Неурадилисмося послат, же хоружого Паволоцкого под ожегувцами з товариством І сотника могилювского под деражною з килкома людми позабывано І теперешнихъ петранувского и харлана у ямполью тож мало Ганебная смерт, кгдабы оборонною рукою Неушлы, Непоткала. Не могучи теды безпечноѣ дороги мѣти, Немоглысмо І послов охочих виналѣзти. Притом наши Вѣрниѣ услуги у ногъ маестату Вашей Кор. мл. зкладаючи, естесми Наяснѣйшого маестату вашей Кор. мл. вирние поддание І слугами.

Данъ з корсуна року аѣа февруари. кв.

Оведоръ Кандыба, полковникъ з обозним, з судьями, Асаулами, сотниками, з атаманами и зо всею чернню войска ваше Кор. мл. запорозкого Корсунский.

Відразу треба звернути увагу на деякі характерні риси правопису й мови заяви Кандиби: вашой (чотири рази) й ваше (2) побіч вашей (4), нашому старшому поб. нашего (2) й нашею, Петранувский, Ожегувцами й могилювского, асаулъ, асаулами, звичай войсковый, Корсуня й Корсуна, з'ихали й з'ехалисмося, читалы, слышала, жебрали, опачне удали, утаѣл, вичиталисмо, уйшлы, моглысмо, било й был, присланий лыст, читаний, выбивати й послат, позабывано, виналѣзти, зкладаючи, естесми, незичливие, виступних, жалосны, милостивий, умислних, тих, вѣрниѣ й вирние, упокою, пред (2) і перед, всею і всею, чого, прозбу, надѣѣ, безпечноѣ, конца й обѣтницѣ, двадцети, утяженя, хоч судьями й чернню, отворити, хоружого.

Задалеко завело б наводити з Літопису Самовидця приклади заміни „и” й „ы”: звикли, которихъ, реестровимы (с. 3), між ними й „тихъ” (90, 121).

У заяві Кандиби виступає форма „всею” побіч „всею”, що відповідає формі „тоєю” в Літописі Самовидця (72, 92, 172) побіч „тою” (107). У Літописі Самовидця маємо „зо всею сѣверю” (19).

Єсть у Літописі Самовидця, як і в заяві Кандиби (Петранувский, Ожегувцами, могилювского), низка форм із переходом замкненого **о в у й е в ю**: таборъ (9, 40, 66, 67, 87, 143, 145) поб. табуръ (9, 69) і навіть: табуровѣ (10), табуру (26, 67) і табуромъ (26); Стеблювъ (86), але Стеблевомъ (107) і Стеблевѣ (107); султановъ (101, 103) поб. солтановъ (122, 147, 176), солтани (101) і солтанъ (118); Самуйловича (116) поб. Самойловича (121, 123, 169), Самуйловичомъ (120, 121, 127, 129, 142), Самуйловичу (121, 122, 130), Самуйловичъ (136, 137, 141, 144, 147) поб. Самойловичъ (122, 125, 162, 166); пултори (128) поб. полтори (6, 137, 187, 195); Воронувки (129), отсюль (162). Сюди належить „Подгуря” (48) з уваги на форму „Подгор'є” (116). У копії Літопису Самовидця, яка зберігається в Бібліотеці Красінських у Варшаві, приходять іще два приклади: презо кулка (9) і Потуцкий (115). Щодо форми „Ожегувцами” в заяві Кандиби, правда, у

друкованому тексті Літопису Самовидця маємо „Ожеховцѣ” (25), але у варшавській копії стоїть „Ожеговцѣ”.

У заяві Кандиби приходиться форма „з’ихали” поб. „з’ехалисмося”. У Літописі Самовидця маємо форми: понаиздили (23, 32), роз’ѣхалися (46) і з’ѣхалися (52), але вони являються сливе винятками в порівнянні з довгою низкою форм, де „ѣ” перейшло в „е”: наездили (11), наезжати (24), приехалъ (17, 110, 130, 139, 196), приехала (60), приехавши (68, 96, 106, 163, 196), поприездили (98), приезде (68, 124), приездъ (103), з’ездъ (35) і с’ездъ (202), з’ездѣ (132), з’ехавшися (53), з’ехалися (98), з’ехаль (197), ездячи (59, 124), ехати (7, 109), ехаль (156, 191), ездиль (157, 169, 197), отехаль (60), от’ехати (162), по(д’)езде (66), под’ездомъ (66, 81), под’ездъ (66, 81, 101, 127, 129, 190), под’ездовъ (198), в’ехаль (75, 115), виехали (89, 156), виездиль (169), виехаль (200), поехали (94, 152), поехаль (95, 122, 157, 163, 169, 191), уехати (115), уехали (157), уехавши (157), роз’ехалися (121), проездъ (122), заехали (152, 165), заехаль (180), обехаль (176).

Дієйменник приходиться у заяві Кандиби повний і скорочений: выбивати й послат(ь). У Літописі Самовидця він являється сливе правильно повним: робити, палити, хандожити, зъмѣтати (3), хоч єсть і приклади скороченого, напр., жить (23).

Називний відмінок множини прикметників кінчиться в заяві Кандиби на **-иѣ** й **-ие** (вѣрниѣ і вирние). У Літописі Самовидця маємо звичайно закінчення **-ие** (іє, ыє), хоч трапляється й окінчення **-иі** (їі, ыї): которіі (11, хоч зараз на 12 с. которіє), особливіі (53), которьі (54), великіі (58). Навіть: посланцѣ Дорошенковѣ (122).

Щодо подвоєння приголосних, формі „суддѣ” заяви Кандиби відповідає форма „суддѣ” (54) Літопису Самовидця. Далеко частіше подвоюються інші приголосні: хандоження (3), Запорожжа (4, 93, 96, 103, 127), отнимання (5), роблення (6), схованню (6), наступленню (8), знесенню (11, 12), пошанованне (11), наругання (13), спустошення (13, 18), розказанню (16), зайтрєння (18), жадання (18, 73, 96), облеженню (22, 41), розказання (28, 94), Задесєнню (29), позволення (29), жаданне (29), зношення (30), Волинню (32), веселля (32), обещаннямъ (34), жалованне (36), уступленню (39), склеплен’я (43), старання (47, 137), подякуван’не (49), подякован’не (49), позволен’є (51), свѣтанню (65, 168), Запорожже (67, 90, 91, 93, 94, 95, 106, 109,

110, 128, 174), ошуканнямъ (71), уданнямъ (71), зближенню (73), собрання (73), зволєнню (74), оружжа (74), оружжемъ (74), унимання (74), розєрвання (75, 93), ненарушення (76), вязєння (77, 107, 133, 134), пушеннѣ (79), наступовання (79), стоянню (82), вязєнню (84), Запорожжу (93), заточєння (95), пребиванне (113), Подолля (116), каєнєння (119), утрапленню (119), с’хованняхъ (126), Запорожжемъ (128), обрання (129), спалєння (132), запалєння (134), малієванню (135), скаєрнаннямъ (135), удержання (135), зданню (139), шємєрнаннямъ (141), доєнчання (148), знесення (157), вязєн’ню (160), збожже (162), зѣллю (164), нарекан’ємъ (177), збожжу (179), доставання (200).

Ц у заяві Кандиби тверде й м’яке: кєнца, обѣтницѣ, двадєцєт(ь). У Літописі Самовидця скількість форм із м’яким **ц** удвоє більша в порівнянні з формами з твердим **ц**, отже: Камєнца (19, 39, 115, 119), поб. Камєнца (34, 119, 156, 161, 165, 175), Камєнєцовѣ (31) поб. Камєнєцємъ (24, 32, 34, 161), Камєнєцю (117); посланца (108) поб. посланєца (7), мѣсєца (134) поб. мѣсєца (68, 152, 153, 171, 185), Кєрєлєвца (81) поб. Кєрєлєвєца (194) і т. д. Вислову „на такої обѣтницѣ” в заяві Кандиби відповідають ось які вислови Літопису Самовидця: у скаєрєницѣ (43), на полицѣ (43), в тої скаєрєницѣ (43), на границѣ (82), у мѣстѣ Сєсєницѣ (130), о границѣ (150), на столицѣ (156), о маслєницѣ (183), у мѣсєцѣ і в мѣсєцѣ (196). В єдиних числівєниках Літопису Самовидця „ц” завжди м’яке: тридєцєт (4, 43, 58, 131, 149, 199, 201), дванадєцєти (22), кєлєкєнєдєцєт (25, 132, 144, 159), тридєцєти (25), двадєцєт (25, 58, 129, 143, 188, 189, 198, 201), двадєцєти (54, 67, 184, 198, 203), дванадєцєт (56, 57, 176), сємоєнєдєцєт (134), осєнєдєцєти (153), пєтєнєдєцєт (169).

Так само **ш** у заяві Кандиби тверде й м’яке: вашєй, вашєе поб. вашєй, нашєму поб. нашєго, нашєю. У Літописі Самовидця зустрєчємо: шєстє (5, 194), старшєго (7), грєшєвоєго (12), иншєго (97), грєшєвоий (170), шєстєй (176), нашєму (193).

Як у заяві Кандиби, так і в Літописі Самовидця мєсто Кєрсунѣ має тверде й м’яке закінчення: Кєрсунєвѣ (10), Кєрсуню (10, 32, 68, 84, 103), Кєрсунєм (10), Кєрсунєя (10, 42, 60, 86, 121, 127, 147), Кєрсунєм (10), Кєрсунѣ (86, 120, 146). Більше прикладів із твердим **н** зустрєчємо у варшавськєй копії Літопису Самовидця, отже: Кєрсуню (10), Кєрсунєя (10, 60, 86, 121, 127 двічі), Кєрсунємъ (10).

У заяві Кандиби приходять форми „незичливиє”, якій відповідають такі форми в Літописі Самовидця: зичливими (4, 102), зичливимъ (6, 61, 101, 170), незичливыхъ (51), зичливість (31), незичливимъ (72, 154), незичливости (75, 172), незичливість (84, 170), незичливо (103), зичливихъ (129), незичливістю (170, 207).

Вражає нас **з** у заяві Кандиби в формі „зкладаючи”, як у формі „зпалили” (63) в Літописі Самовидця.

Як у заяві Кандиби, так і в Літописі Самовидця приходять іменник „асауль” без **в**: асауловъ (5), асауловъ (48, 79), асауломъ (88), асауль (121, 168), асаулу (171).

Формі „прозбу” в заяві Кандиби відповідають у Літописі Самовидця ось які форми: на прозбу (25, 61), на вашу прозбу (104), прозбою (120, 122).

У заяві Кандиби приходять форми „хоружого”, а в Літописі Самовидця маємо: хоружій (118), хоружимъ (130).

Як у заяві Кандиби маємо іменник „упокою” у значінні спокою, так і в Літописі Самовидця приходять у значінні успокоїти та спокою форми: упокоїти (18) поб. успокоїти (126), упокоюємъ (24), упокою (63) поб. покою (109).

У заяві Кандиби маємо „уйшли” в значінні „утікли”. У Літописі Самовидця приходять „уйшоль” (182), але частіше: увойшоль (10, 17, 31, 40, 67, 83, 93), увойшло (65, 88), увойшли (137, 149) – усе в значінні „втекти” поб. „увойшоль” – увійшов (14, 86). На рівнорядність значення „уйти” й „увойти” в урядовій мові старшини Дорошенка вказують форми: „увойшли” в заяві Бутенка, „ввойшли” в заяві Гулака, а „войшли” в заявах Гутурки, Гладкого й Жеребила.

Кандиба вживає у своїй заяві „пред” і „перед”. У Літописі Самовидця маємо форму „передъ” (42, 48, 50, 56, 108, 152), але у варшавській копії приходять і „предъ” (56).

Вислову „през що” в заяві Кандиби відповідають такі вислови Літопису Самовидця, як: през килки дній (9), презъ килка недъль (17), през дней два (22), през увесь постъ (26, 42) і т. д., а тільки виняткового „черезъ”: черезъ послы (56), через усе лѣто (148).

Із складні не зашкодить указати, що таким сполученням, як „прожно ся маєм засажовати”, „муслѣлося з такого ярма выбивати”, „яко ся той запал не может угасити”, відповідає багато аналогічних у

Літописі Самовидця, як, напр.: которіє ся на его приязнь убезпечили (30), жеби ся орда не обтяжала (31), которьї ся были зачинили (54), не дались онимъ с’купити (84), такъ ся противъ нихъ ставили (124), не даль ся войску коронному скупити (130), ежели би ся тоє било заняло (136), до которого ся немало войска скупило (147), жеби ся люде до своего наворочали (156) і т. д.

Із згаданих авторів заяв не можна говорити як про автора Літопису Самовидця про піхотного сердюцького полковника Кіндрата Жеребила, що його вбили збунтовані уманці в 1672 р.¹ А втім його заява має декілька пропусків і таких перекручень, як „Деражною” або „Янполю”, останнє спільне з запорозьким піхотним полковником Іваном Гладким, що його, крім інших помилок, виключає з низки кандидатів на літописця уже сама стилізація підпису „естемъ вѣрными подданими и слугами Іванъ Гладкий”. Уманському полковникові Григорієві Білогородові притрапилося щось, що відразу зраджує необачного копіста. Слово „с Корсуня” з дати в заяві Кандиби він умістив між „естесмо” й „Наяснѣшому Маестату... вѣрными подданими и слугами”. У копії Білограда приходять, крім цього, пропуски й такі дивогляди, як „выкročних войско оноє увенеровати”, „ласкою своєю Панскою нам оттворити”, „не будемо зборонни”. А втім він згадується в Літописі Самовидця як післанець до турецького цесаря в третій особі².

Подільський полковник Андрій Зеленський і полковник кінноти Іван Каневець поклали свої підписи під заявами, написаними чужою рукою. Заява полковника піхоти Кості Даниловича виключає думку про його авторство. У ній є довший пропуск „Мы, повинністю своєю досит противъ нашому старшому чинячи, з’єхалисмося и читалы” й такі помилки, як „слиша” зам. „слишали”, „приймовати” зам. „приймвати”, „вибивать ижъ” зам. „выбивати І юж”. Заяви обозного Івана Гулака, полковника піхоти Семена, торговицького полковника Степана Щербини, калницького полковника Гаврила Коваленка й паволоцького полковника Григорія Гамалії мають пропущене слово „мѣл” у реченні „якобы панъ гетманъ нашъ мѣл сам с килкома особами поселства отпраовати”, а в останніх чотирьох

¹ Літопись Самовидца. – С. 104.

² Там само. – С. 104.

пропущений прийменник „от” по „Того мы дознавши”. Про авторство Семена не може бути й мови, бо в його заяві є низка пропусків і нісенітниць, як пропуск слова „сам” по „мѣл”, „счо” зам. „с чога”, „яко панской панский” зам. „яко панской” („бо очи панские”, або „поддержаного” зам. „под Деражною”. А втім Семен залишився на Правобережжі й ходив 1683 р. під Відень. Нісенітниця „кого великії утяжена” зам. „през що великое утяженя” в заяві Щербини, „благает” зам. „благасемъ” у заяві Коваленка й малограмотність заяви Гамалії викреслюють і їх із кандидатів на літописця. До того про Гамалію є двічі в Літописі Самовидця згадка в третій особі¹.

Такі помилки, як „с подданствомся горънучися” або „зборонятися дати в сѣхъ прозбахъ”, у заяві білоцерківського полковника Стецька Бутенка не дозволяють і в ньому шукати кандидата на літописця. Те саме треба сказати про Олексія Гутурку, написав замість браславського полковника заяву з такими помилками, як „отправлат”, „о котороюсмо килкокрот жебрали” й „тако” зам. „такого”. Не обійшлося без таких помилок, як „засижовати” зам. „засажовати” або „хтѣй в’же” зам. „хтѣй же” навіть у заяві генеральних суддів Прокопа Бережецького й Семена Половця, що яко старі люди не могли брати участі в боях кінця XVII в. й тим самим відпадають як кандидати на літописця. Може, до речі буде тут згадати, що в їх заяві приходиться форма „выналѣз’тѣ”, яка відповідає формі „утѣкатѣ” (119) в Літописі Самовидця². Такі форми, як „респонъсемъ”, „болшой” зам. „болше” й „Деражною”, виключують також канівського полковника Матвія Павловича як кандидата на літописця. Відписуючи заяву від Кандиби, прочитав він у нього „войска” як „войскъ” і написав уже послідовно „запорозких”.

Чигиринський полковник Яків Корицький перейшов на Лівобережжя, й тому на помилки в його заяві треба звернути окрему увагу, щоб показалося, що він відпадає як кандидат на літописця. Спільно з Семеном, Щербиною, Коваленком, Гамалією й Гулаком пропустив він слово „мѣл”. Далі написав „с подданства ся горнучи” зам. „с подданством горнучис” і пропустив „от”

¹ Там само. – С. 85, 99.

² Цікаві форми з „ві” зам. „ви”: вѣвѣдуючися (71), вѣгорѣло (125). Цілоком іншого походження є форма „дворѣ” (3, 13, 32) поб. „двори” (13).

по словах „що мы дознавши” та „ло” в слові „павоцкого” зам. „паволоцкого”.

Від усіх заяв відбиває заява обозного Івана Гулака тим, що, коли всі інші, так сказати б, підписують збірну заяву, кожний від себе зокрема, Гулак переробляє її так, що дієслова ставить у першій особі однини, отже, „и до мене, абим я... з’ехал. Я... з’ѣхалемъ... слишалемъ... Я такъ з моего мѣстца висвѣдчаю... вислухалемъ... застаю жалостен... прошу... притимъ мои вѣрнии... естемъ... вѣрнимъ подданимъ и слугою”. Слово „вислухалемъ” приходиться у сполученні „вислухалемъ то, ижъ” на місці „вчиталисмо то, Іжъ” у заяві Кандиби. Про пропуск „мѣл” у заяві Гулака згадано вже вище. Пропустив він також „и” між „отправляти” й „приймвати” та перемінив „засажовати” на „засежать”. Сказане тут, як іще більше те, що він лишився до кінця вірний Дорошенкові, отже, годився з його політикою, якою невдоволений Самовидець, не допускає думки про кандидатуру Гулака на літописця.

Вихідним пунктом для в’яснення способу писання й підписування заяв являється речення: „Ласкою своєю Панською (о котороюсмо килка крот жебрали) упослѣдивши, низовых збѣговъ наших, а виступних войску увенеровати рачилес”. Змисл речення такий, що король Михайло Вишневецький не виявив своєї ласки для старшини городового козацтва, але поставив її нижче від запорожців, що на них сплила його ласка. У цьому реченні в меншій частині заяв (суддів, Білогруда, Павловича, Гулака, Канівця) стоїть правильно „ласкою своєю Панською”, а в значній більшості заяв (Зеленського, Гладкого, Гутурки, Корицького, Семена, Щербини, Коваленка, Даниловича, Гамалії, Бутенка) – помилково „ласку свою Панськую”.

Загадку правильного й помилкового тексту речення розв’язує фотографічна відбитка заяви Кандиби. На ній бачимо, що й у Кандиби прорвалося зразу „ласку свою Панськую” й щойно пізніше він справив помилковий текст на „ласкою своєю Панською”. Члени старшини відписували заяву один від одного: одні перед справленням тексту, а інші вже після справлення його.

V

Писати у Львові про Федора Кандибу дуже тяжко з уваги на великий брак російських видань у тутешніх бібліотеках. Зокрема не допитатись у них за чернігівськими виданнями. Тому недостачу фактичного матеріалу доводиться заступити тут і там практикою сучасного Кандибі життя або логічними припущеннями та висновками.

Кандиби – це волинська шляхта. У реєстри козацтва, зладжені після зборівської угоди, втягнена ціла низка Кандиб на Правобережжі й Лівобережжі: Михайло Кандиба й Кіндрат Кандибенко в Білоцерківському полку¹, Семен² і Сидір³ Кандиби в Переяславському полку, Іван⁴, Івашко й Петро⁵ Кандибенки в Полтавському полку. Здається, друкарська помилка або помилкове відчитання з рукопису зробило „Кайдибенка”⁶ з Демка Кандибенка з Полтавського полку, як такі ж причини перемінили Феська Кандибенка в „Хандибенка”⁷ в Корсунському полку. Останній – той самий, що згадується в контракті 1656 р. як Фесько Андрієвич Кандибенко⁸. Правдоподібно, про його матір є згадка в контракті 1653 р., силою якого корсунський козак і обиватель Васюта продав свій дім у Корсуні корсунській обивательці Куліні Кандибисі⁹. Лазаревський здогадується, що корсунський полковник у 1669-72 рр. Федір Кандиба був сином Феська, себто Теодосія¹⁰. Але найновіший дослідник історичного розвитку українських імен др. Василь Сімович наводить за

¹ Реєстра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня. – М., 1875. – С. 107.

² Там само. – С. 216.

³ Там само. – С. 219.

⁴ Там само. – С. 286.

⁵ Там само. – С. 299.

⁶ Там само. – С. 284.

⁷ Там само. – С. 79.

⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 185.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

козацькими реєстрами зразок „Хведір – Хвесь”¹, з якого „Хвесько” повстав так, як із „Гриць – Грицько” або з „Гринь – Гринько”. Інший зразок – „Теодосій, Теодоръ – Фесунь”² – іще виразніше свідчить, що й Теодора можна було в XVII в. кликати „Феськом”. Таким робом у Феську Андрієвичі Кандибі можна бачити пізнішого корсунського полковника Федора Кандибу. І як син Федора Андрій назвав свого першого сина Федором у честь батька, так він сам, правдоподібно, носив ім’я по своєму дідові. Привичка до вживання „Андроник” зам. Андрій чисто панська, шляхетська.

Не тільки в тому самому Корсунському полку, але й у тій Корсунській сотні служив із Федором-Феськом Кандибою й Іван Золотаренко. Останній став у 1653 р. полковником ніжинським і „всього сівера”, а в 1654 р. – наказним гетьманом. Та не сам тільки Іван Золотаренко потягнув на Ніжинщину, пішов туди з Корсуня також його молодший брат Василь, званий популярно Васюта, й інший козак Корсунського полку – Григорій Гуляницький. Можна з великою правдоподібністю здогадуватися, що з ними чи за ними пішов здобувати військову кар’єру й Федір Кандиба. Його вироблене письмо свідчило б, що замолоду він займав писарські посади.

Яка була причина еміграції корсунців на Ніжинщину, чи саме бажання швидшої військової кар’єри тощо, чи й заважило тут якесь стихійне нещастя, про це можна тільки робити здогади. Нотуючи велику пошесть у 1652 р. на Україні, Літопис Самовидця починає її від Корсуня: „Того жь року барзо приморки великіє были в Корсуню и по инихъ городахъ в тихъ повѣтахъ, также и на Заднѣпру в Переясловлю и в пригородкахъ его, в Носовцѣ, Прилуцѣ, опрочъ Нѣжина, – много вимерло людей, же пусти zostали дворѣ”³. Та обставина, що пошесть оминула Ніжин, пояснювала б, чому саме в тому напрямку звернули корсунці свої очі.

Якщо здогад про службу Федора Кандиби при обох Золотаренках і Гуляницькому вірний, тоді легко вияснити його присутність під

¹ Сімович В. Історичний розвиток українських (здрібнілих та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішною увагою на завмерлі суфікси. – Прага, 1931. – С. 4.

² Там само. – С. 6.

³ Летопись Самовидца. – С. 32.

Смоленськом у 1654 р., під Ригою в 1656 р., на чигиринській раді в 1657 р. та в інших місцях, де припускають присутність автора Літопису Самовидця, аж до чорної ради в Ніжині включно. Зокрема самозрозуміла присутність Федора Кандиби як корсунця на похороні Івана Золотаренка на різдвяні святки на самому початку 1656 р. Бути тоді в Корсуні диктував йому синівський обов'язок відвідати матір. Пригода з трупом Золотаренка й пожежа святомиколаївської церкви в Корсуні, де згоріло „людей живих чотириста і тридцять з наддачею в той церквѣ”, а з уваги на стиск в єдиних дверях „нѣхто не мogle самъ выйти з церкви, ажъ каждого вытягали”¹, витиснули глибоке вражіння на все життя Кандиби: зробили його широко релігійною людиною із схильністю до віри в чуда. Видко, свій рятунок приписував Кандиба св. Миколі, коли в другій половині 70 рр., оселившись у Конотопі, побудував на Заріччі церкву в його честь. Гумилевський написав із приводу згаданої церкви, що її поставив Андрій Федорович Кандиба коло 1670 р.², але тут бачимо або переставлення власного ймення й імені батька Кандиби, або перенесення діла батька на сина, що як діяч виступає геть пізніше.

Немає даних означити, коли вернув Кандиба з Лівобережжя на Правобережжя. Можна думати, що в 1666 р. вже був у Корсуні. Дня 15 травня 1666 р. він отримав за вірну службу в запорозькому війську грамоту від короля Яна Казимира на млин на р. Росі коло Корсуня, держаний віддавна в посесії³. Правдоподібно, це той самий млин на Вищих Буках, який купив від нього Яків Кіндратович Золотаренко й записав на Густинський монастир за батькову й материну душу⁴. Уже на становищі корсунського полковника купив Кандиба 13 (3) жовтня 1670 р. в шляхетного Івана Креховецького, корсунського обивателя запорозького війська, його діди зні

¹ Там само. – С. 43.

² Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 6. – Чернігів, 1874. – С. 286.

³ Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Т. II. – К., 1910. – С. 261.

⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. III. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 114.

й батьківські мастки: Кики, Гноєнки й Староселля з ґрунтом на р. Василькові за 2000 битих талярів, або 1600 польських золотих¹.

З найближчого року є звістка, що гетьман Дорошенко посилав Кандибу на Крим по татарську поміч для себе. Дня 14(4) жовтня 1671 р. приїхав із Канева до Переяслава переяславський міщанин Тимошко Григор'єв і оповідав воєводі Опухтіну, що в Каневі чув від канівців, що з Криму вийшов султан із сорока тисячами татар на поміч Петрові Дорошенкові, „а вызвалъ де его салтана съ Татары корсунской полковникъ прозвища Кандиба”². У цю чутку вносить поправку Літопис Самовидця, де читаємо під 1671 р. ось що: „Зараз на початку гетманъ Дорошенко, юже будучи неприятелемъ коронѣ полской, послалъ до паши силистрійского, просячи о орду, жеби поспѣшала еще зѣмою на Україну”³. Цікаво, що літописець не називає поіменно післанця чи післанців по орду.

У березні 1674 р. признав Кандиба гетьманську владу Самійловича, що в таборі під Переяславом окремим універсалом 25 (15) березня узяв його в свою оборону. „Пану полковниковѣ войска его царского пресвѣтлого величества запорозского корсунскому, – писав Самійлович, – сотникові, атамановѣ и всему старшому и меншому того полку товариству, такъ тежъ войтовѣ, бурмистромъ и всѣмъ тамошнимъ обивателемъ, и комукольвекъ только сей унѣверсаль нашъ показанъ будетъ, ознаймуемъ, ижъ вѣдаючи ми значне пана Федора Кандибу у войску запорозскомъ, презъ отдваги свої здавна заслужоного, а хотячи оному тую войсковую заслугу ласкою нашою нагородити, беремъ оного, яко далшихъ услугъ войсковихъ потребенного, подъ оборону нашу”. Отже, „еслибы хтокольвекъ такъ с товариства войскового, яко из посполитыхъ людей мѣль оного якимъ правнимъ способомъ за якій заводъ турбовати”, – приказував Самійлович, щоб, „хтокольвекъ з онимъ якім мѣсть заводъ, передъ урядомъ нѣякимъ такъ рицерского, яко и мѣского стану росправи не мѣль”, але щоб до його „войскового

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Т. II. – С. 711.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. – СПб., 1877. – С. 449.

³ Летопись Самовидца. – С. 110.

енерального суду въ справахъ своїхъ якихъ де кольвекъ удавалися” та щоб усі спори з ним полагоджували перед його генеральним судом¹.

Поява Кандиби в таборі Самійловича стояла в зв'язку з тим, що Михайло Ханенко саме тоді зрікся гетьманства, про що ось як оповідає Літопис Самовидця: „В тот часъ и гетманъ Ханенко по смерти короля Мѣхаїла з Вишневецкихъ, варуючися пановъ, уступилъ на Заднѣпрѣ и в томъ же войску зоставалъ при князю з своїмъ войскомъ, которое при нему зоставало, такъ запорожскихъ козаковъ, яко тежъ и тихъ, що з городовъ до него пристало немало. А Дорошенко тимъ усе уводилъ, же мѣль поклонитися его царскому величеству и положить гетманство у радѣ, тилко жеби рада была у Переясловлѣ, на що князь из гетманомъ Самуїловичомъ позволивши, – и заразъ тоєй же зими в постъ великій зобралъ усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйшихъ на раду в Переясловлѣ, и Ханенко здаль гетманство, и по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехалъ, жалуючи утратити гетманство. И такъ совершенно з обохъ сторонъ Днѣпра потвердили гетманство Івану Самуїловичу на той радѣ в Переясловлѣ, ажъ по самый Днѣстръ”².

Рік 1675 був роком переходу Кандиби на Лівобережжя. Ніжинський полковий суддя Федір Завадський писав до Самійловича, що він навмисне посилав свою людину до Корсуня й до табору Дорошенка. Післанець довідався, що польський король помирився з ханом і з Дорошенком, а тому корсунський полковник Кандиба, що був свояком післанця, наказував йому в своєму домі в одині, щоб мерщій сам простував із Києва за Дніпро й порадив своякам Кандиби в Каневі також перейти за Дніпро перед великими бісурманськими силами, що прийшли на Україну³. Віддані в свої руки листи Дорошенка до Самійловича слав Кандиба Завадському, що відіслав їх гетьманові з своїм листом із 13 (3) червня 1675 р.⁴

¹ Лазаревский А. Конотопская старина // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернігів, 1862. – С. 332. Текст універсалу надрукований тут із копії з помилково відписаною датою „1670 року”, коли ще Самійлович не був гетьманом. Вибір Самійловича відбувся в травні 1672 р. коло Конотопа. Справити дату універсалу не так тяжко, бо він „писанъ въ табори подъ Переясловемъ, 15 марта”, себто 1674 року.

² Летопись Самовидца. – С. 121-122.

³ Акты. – Т. XII. – СПб., 1882. – С. 116.

⁴ Там само. – С. 117.

З датою 1 жовтня (21 вересня) 1675 р. написав Самійлович „зъ табуру съподъ Канева” лист до Кандиби, заадресувавши його на конверті: „Моему ласкавому пріятелиевѣ пану Феодору Кандибѣ, полковниковѣ войска его царского пресвѣтлаго величества запорожского корсунскому”¹. „Мой ласкавий пріятелю, пане полковнику корсунській, – писав Самійлович. – Высокой то вашей причитаемъ увазѣ и розсудному въ той мѣри обаченьюся, жесте² за повзятъемъ вѣдомости о зближеньюся войскъ царского величества московскихъ и козацкихъ, при³ насъ зъ бояриномъ его милостю княземъ Ромодановскимъ znajduющихся, ку Днѣпровѣ, вспомнѣвши присягу свою, подъ превысокую державу великаго государя нашего, монархи християнского и нашъ рейментъ склоняючися, до насъ атамана своего городского съ притомностью товариства значного прислали. Которую склонность принявши миле, дякуемъ, а на желанье ваше ведлугъ мешканья вашего такую нашу зъ милости християнской засылаемъ порадую. Поневажъ отъ всего есте презъ уставичные утиски войска запаяталого Дорошенка отпали, же не мѣтываете чимъ войска нашего, кгдабысмо вамъ для обороны отъ непріятелихъ зоставили, суштентовати, яко намъ тотъже атаманъ предложилъ, теды слушне учините, кгда на сюю сторону Днѣпра перейти замышляете, жебысте принаміе цѣлость здоровья своего охоронили, бо самы выдите, же барзо на зле там ся заводять. Зачимъ скоро за повзятъемъ листу сего нашего абысте заразъ яко найпораднѣй со всѣми своїми добрами и святостями церковными зъ города выбирались, не варуючися жадного отъ войскъ нашихъ перенагабанья, и змѣряючи на Каневъ⁴ за Днѣпръ, где схочете хто, на мешканье простовали, а ми пысали до пана асаула нашего енерального, жебы з войскомъ там (зоставалъ) на заставѣ намъ, ажъ вы всѣ, з мѣста выбравшись, ку Днѣпру изблизите(сь), особливе абы постерегаль, жебы отъ войскъ вамъ выбираючимся жадной не

¹ У копії рукопису ч. 261 (124 аб) Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові лист має дату „септемврія 21”, а в „Памятной Книжке Черниговской губернии” (с. 332-333) – „септемврія 18”. Цитую рукописну копію, а очевидні помилки переписувача справляю на підставі друкованого тексту.

² У рукописній копії: „жесто”.

³ У рук.: „и до”.

⁴ У рукоп.: „конецъ”.

было кривды, приказалисмо. Дасть богъ, же знову, хто будеть живъ, перейдетъ в свое мешканье, кды ся война успокоитъ. А теперь, яко ся поменило, выдите, же трудно тамъ перемешкаты. Прето абысте подь оборону царского величества и нашу войсковую за Днѣпръ на сей бокъ поспѣшали, радымъ и зычимъ яко зычливый вамъ во всемъ пріятель”.

Дня 24 (14) жовтня повідомляв із Батурина Самійлович царя, що корсунський полковник Федір Кандиба й уманський Микита Синенко перейшли з тамошніми людьми на Лівобережжя та здали військові знаки свого полковницького начальства¹. В Літописі Самовидця про цю справу написано, що „усѣхъ людей с Корсуна с полковникомъ ихъ спровадили на Заднѣпря”², без зазначення імення корсунського полковника.

По кількох місяцях видав Самійлович у Батурині універсал із датою 13 (3) січня 1676 р. з дозволом Кандибі купувати вільні ґрунти на території Ніжинського полку. В універсалі читаємо³: „Всеі старшинѣ и чернѣ войска его царскаго пресвѣтлаго величества запорозкого, а особливе пану полковнику нѣжинскому з полковою старшиною и сотниками и всему того полку товариству, кому о томъ ведати належатимет, ознаймуемъ, ижъ взглядомъ и ввагою на знатніе службы пана Федора Кандыбы, полковника корсунского, такожъ и за тоє, что онъ за повзятъемъ вѣдомости о зближеннюся войскъ ихъ царского величества московскихъ и козацкихъ, при насъ с боярыномъ его милости князя Ромодановского знайдуючихся, ку Днепровѣ, вспомнѣвши присягу свою, под високою⁴ державу и нашъ⁵ реіментъ от войска запамяталаго Дорошенка отпа(в)ши, на мешканне⁶ на сюю сторону Днепра перейшовъ. Якую склонность принявши, миле дякуемъ и на жаданне ведлугъ мешкання его на семъ боку Днѣпра такую до далшой уваги по милости великаго государа нашего, християнского монархи засилаемъ ласку, ижъ позволяемъ

¹ Акты. – Т. XII. – С. 268.

² Летопись Самовидца. – С. 127.

³ Текст універсалу наводжу за копією краківського рукопису ч. 261 (125 а), поправляючи очевидні помилки копіста.

⁴ У копії: „високою”.

⁵ У копії: „нашихъ”.

⁶ По „мешканне” приходиться у копії: „ся”.

ему, пану Кандибѣ, полковниковѣ корсунскому, в полку нѣжинском волніе занимать и покупать ґрунта. Зачимъ абысте вы, полковникъ нѣжинскій зо всею старшиною і сотниками, знаючи о той воле нашей, ему, Кандибѣ, в займахъ и покуплению ґрунтовъ жадной и найменшей перешкоди чинити не важилися, чего миле жадаемъ и приказуемъ”.

Про перехід Кандиби з Правобережжя на Лівобережжя оповідається в родоводі Кандиб, що він відбувся не без прикростей для Кандиби. Перехід коштував Кандибі „не тільки втрати всього рухомого й нерухомого свого корсунського маєтку, але й крайнього страху в житті, розпуки й побоювання, тому що він, Кандиба, тільки з самими особами своєї рідні чоловічого й жіночого полу зміг насилу втікти від тодішньої кровожадної Дорошенкової погоні верхи на конях, упустивши при цьому й королівський польський привілей на шляхетство, й герб, і багато важних своїх документів про шляхетство й маєток”¹.

Кандиба поселився коло села Сем’янівки, де купив у 1677 р. в сем’янівського обивателя Герасима Скиби „став із млином, лісок коло греблі, орне поле й сіножаті” за досить значну суму – 800 золотих. Оселившись на закупленому ґрунті, дав Кандиба початок хуторові Скибенцям². За пару років він уже мав і підданих. 26 (16) грудня 1679 р. звернувся Самійлович до конотопського сотника, городового отамана й тамошнього війта з таким універсалом: „Маючи ми респектъ на годніе заслуги пана Федора Кандибы, значного товариша войскового, позволилисмо ему завѣдовати и владѣти людьми тими, якіє, з того боку Днепра зайшлими будучи, около хутора его в селѣ Семяновцѣ за рѣкою поосѣдали, якихъ именують быти хать з двадцать. Которіє то люде повинни ему, пану Кандибѣ, якъ до воженя дровъ, такъ и до кошенья и притяганя сѣна быть послушными. Зачимъ абысте вы, старшина конотопская, знаючи о той волѣ нашей, тѣхъ помененныхъ пана Кандибы под(д)анныхъ отъ насъ люцовъ жадными посполитими тяжарами

¹ Памятная Книжка Черниговской губернии. – С. 312.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 185.

и становискомъ войсковимъ не обтяжали, и жебы войть семяновскій до своего ихъ не потягаль послушенства, жадаемъ и приказуемъ”¹.

Контрактом із 20 (10) лютого 1680 р. купив Кандиба двір у Конотопі за двадцять битих талярів від Федора Сулими², що ще перед Кандибою переселився з Правобережжя на Лівобережжя.

Найближчого року діждався Федір Кандиба й військової посади в Конотопі. Дня 8 серпня (29 липня) 1681 р. звернувся Самійлович із універсалом до Конотопської сотні, підносив тут, що йому відомо, що сотня хоче бувшого сотника як лінивого віддалити й бажає гетьманського дозволу на вибір нового сотника, та писав далі: „А такъ уважаючи мы, же городъ вашъ близко боку нашего рейментарского найдуется, потреба в немъ конечно во всемъ мѣсти досконалій порядокъ, и кгди ся въ чомъ лучить, жебы дѣла наши рейментарскіе и войсковіе справнымъ поважне йшли торемъ. Теди повагою звѣрхности нашей тотъ урядъ сотництва конотопского вручилисьмо пану Федор(ов)ѣ Кандибѣ, заслуженному въ войску запорозскомъ товаришу и справному человѣку, которій волѣ нашей рейментарской своею справностию и належитою зъ того уряду услугою во всемъ приподобатися можетъ”. Тому приказував конотопцям, щоб „Кандибу любовне за старшого себѣ принявши, з належитымъ пошанованьемъ короговъ ему вручили и во всѣхъ своїхъ повинностяхъ отдавали ему послушенство, а онъ яко человѣкъ разумній умѣтиметь” із ними „подлугъ порядку призвоітого обходитися”³. З приводу повіреного Кандибі уряду конотопського сотництва зазначив родовід Кандиб, що хоч він із уваги на його первісну рангу полковника „був немалим упослідженням, але він, Кандиба, ставлячи вище покладений на нього тим урядом державний інтерес, без огляду на всякі свої вигоди, служив і в тому уряді більше десятиох років”⁴.

¹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 г. (під редакцією М.Василенка). – Чернігів, 1901. – С. 219.

² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской Описи Малороссии. – Чернігів, 1867. – С. 232.

³ Памятная Книжка Черниговской губернии. – С. 334.

⁴ Там само. – С. 312.

Покликуючися на свою „моць и волю в шелякими подъ рейментомъ нашимъ Малой Россіи войсковими добрами диспонувати и онихъ по заслугахъ годнимъ войсковимъ особамъ ку вспартю ихъ пожитя удѣляти”, Мазепа універсалом із 5 жовтня (25 септеврія) 1688 р. „для непослѣднихъ и пана Федора Кандибы, на сей часъ сотника конотопского, у войску запорожскомъ заслугъ, которіе, отъ молодыхъ лѣтъ своихъ завзявши, и в теперишной подешлости з вѣрностию наяснѣйшому маестатовѣ монаршому из отвагою здоровья ложити не уставаеть, ку вспартю на тіежъ в далшій часъ войсковіе услуги” надав Кандибі село Курилівку в Краснянській сотні Прилуцького полку з слободою Кандибівкою, яку він осадив у конотопському повіті. „Прето абы волне и успокойне онъ, панъ Кандиба, менованнымъ селомъ и слободою владѣль и звиклоє послушенство и повинность приналежную отъ самихъ тяглихъ людей (виймуючи козаковъ, тамъ мешкаючихъ, и жбы при своей волности заховани были) отбираль безъ трудности и перешкоды жадной”, від ніжинського та прилуцького полковників і всякої тамошньої старшини забезпечував своїм універсалом Мазепа Кандибу й приказував гостро війтам із тяглими людьми курилівському та слободи Кандибівки, „абы в шелякоє послушенство и повинность призвоітую, безъ противности жадной, ему, пану Кандибѣ, отдавали”¹.

У вересні 1690 р. отримав Кандиба царську грамоту Івана й Петра Алексеєвичів, що potwierдили нею Курилівку й Кандибівку за Кандибою. Щоб її дістати, Кандиба „прошлого от создания мира 7197 (1689) году бил челом” їм, що „в прошлых годах служил он” їх батькові Алексеєві Михайловичу й братові Федорові Алексеєвичу, а тепер служить їм, „не щадя головы своей против неприятелей креста святого в чигиринских и в инных во многих, также и в прошлых во 195 и во 197 годах в обоих крымских походах был”. Іван і Петр Алексеєвичі potwierдили посідання Курилівки й Кандибівки Кандибі, його жінці, дітям, онукам і правнукам, а для кращого ствердження своєї царської ласки й „вечного владения теми селами, и землями, и мельницами со всеми угодии” йому, Федорові, жінці й дітям звеліли свою „жалованную грамоту утвердить” царською печаттю².

¹ Генеральное следствие. – С. 219-220.

² Там само. – С. 216-219.

У 1690 р. був Кандиба на Запоріжжі. Запорожці просили Мазепу виклопотати належну війську за два минулі роки плату грішми та хлібом. Цим разом виповнено негайно прохання запорозьких козаків. Згідно з царським указом, 27 (17) вересня прибув на Січ стольник, воевода й полковник Атанас Алексеевич Чубаров, а разом із ним прибули конотопський сотник Федір Кандиба й гарматній осавул Тиміш Пиковець із окремими подарунками на військовий скарб і на церкву від самого гетьмана Мазепи¹. Кошовий отаман Гусак із усім низовим товариством повідомив гетьмана, що запорозьке військо прийняло в Коші царського стольника, сотника Кандибу й осавула Пиківця в повній посполитій раді².

У 1697 р. з'явився на Запоріжжі якийсь дурисвіт і намовляв запорожців йти на польський бік на закордонну службу. Мазепа велів відшукати того дурисвіта, а щоб ширше усно перестерегти запорожців, післав на Січ знатних осіб Єфима Лизогуба й Федора Кандибу та вручив їм для війська в Коші тисячу золотих і по сукнові середньої якості на каптани для курінних отаманів³. Повідомляючи про це царя, Мазепа писав, що з своїм листом посилав він на Січ генерального військового хорунжого Єфима Лизогуба й конотопського сотника Федора Кандибу, але запорожці відповіли їм, що в них немає тепер на Січі жодного такого, котрий хотів би йти в Польщу на службу⁴.

У 1701 р. „з Москви дня 28 (18) червня післано на Січ царську грамоту на ймення кошового отамана Петра Сорочинського з товмачем посольського приказу Кирилом Македонським і з ніжинським полковим обозним Федором Кандибою для розсліду розбою запорожців над царгородськими купцями, що переїздили”⁵. Нетяжко здогадатися, що в Москві опинився Кандиба в зв'язку з північною війною, про яку під 1700 р. є досить широке оповідання в Літописі Самовидця.

¹ *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – Т. III. – СПб., 1897. – С. 102.

² Там само. – С. 103.

³ Там само. – С. 259.

⁴ Там само. – С. 263.

⁵ Там само. – С. 312. *Еварницький Д.И.* Источники для истории Запорожских козаков. – Т. I. – Владимир, 1903. – С. 930.

Про військові заслуги Федора Кандиби згадує й універсал Мазепи, даний у Батурині 20 (10) січня 1702 р. його синові Андрієві, що став на його місце конотопським сотником, з дозволом „въ пустѣ находящуюся волную землю въ сотнѣ жѣ конотопской къ рѣцѣ Сейму подѣ селомъ Старою между болотами Гнилицею і Маєвою занять для вырощеня гаю на гачення гребли, находячейся въ томъ же селѣ Старой на рѣцѣ Сейму”. Гетьман сповнив прохання Андрія Кандиби, „знаючи годные заслуги въ войску запорожскомъ отца его и его жѣ Кандибы”¹. Вже саме поставлення батька на першому місці дещо промовляє за тим, що Федір Кандиба був серед живих, а ще більше те, що в разі смерті батька був би доданий при згадці про нього прикметник „покійний” чи то „блаженної пам'яті”.

Крім сина Андрія, що оженився з донькою Якова Лизогуба, мав Федір Кандиба ще доньку Уляну, заміжно за осавулом генеральної військової артилерії Семеном Карповичем Карпікою².

У Конотопі було нетяжко роздобути бажані інформації, бо „близькість Конотопа до Путивля, через який постійно відбувалися зносини й усі акції російського уряду в Гетьманщині, з другого боку – близькість Конотопа до Батурина, що став від 1669 р. резиденцією гетьманів лівого боку Дніпра, надавали цьому місту значення особливо важного пункту³.

Кандиба потрапив скоординувати вірну службу польському королеві Янові Казимирові з такою ж службою російським царям, Алексееві Михайловичеві й пізнішим, як видно з царської грамоти з 1690 р. За службу польському королеві отримав Кандиба королівський привілей на шляхетство й герб, а в 1666 р. „за вірну службу в запорозькому війську” – грамоту від Яна Казимира на млин на Росі коло Корсуня. Та не тільки Ян Казимир підносив вірну службу Кандиби в запорозькому війську по польському боці, але й Самійлович уважав його в своєму універсалі з 1674 р. за „здавна заслуженого у запорозькому війську через свої відваги”, в універсалі

¹ Рукописна копія в краківському рукописі ч. 261. Надрукував цей універсал Лазаревський (Обозрение Румянцевской Описи Малороссии. – С. 259).

² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский Родословник. – Т. II. – С. 262.

³ *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 610.

з 1676 р. звертав увагу „на знатніє служби” Кандиби, а в 1681 р. вручив йому конотопське сотництво як „заслуженому въ войску запорозскомъ товаришу и справному человѣку”. Словом, Федір Кандиба служив у запорозькому війську й по королівському, й по царському боці. Універсал Мазепи з 1688 р. стверджує його заслуги, які він, „отъ молодихъ лѣтъ своїхъ завзявши, и в теперишной подешлости з вѣрностію наяснѣйшому маестатовѣ монаршому из отвагою здоровья ложити не уставаєтъ”, а царська грамота з 1690 р. дає свідоцтво про участь Кандиби в чигиринських, кримських і інших походах.

Незважаючи на те, що в своєму листі з осені 1675 р. Самійлович називав Кандибу своїм „ласкавим приятелем”, щойно по кількох роках, у 1681 р., діждався Кандиба конотопського сотництва, що, як зазначив уже родовід Кандиб, з уваги на його попереднє полковництво, було „немалим упослідженням” його. Звідти й той відзив про Самійловича, який маємо про нього в Літописі Самовидця.

Висловлюючи думку, що більше від усіх дотеперішніх кандидатів має право на Самовидця Федір Кандиба, з прикрістю стверджую, що не вдалось мені у Львові й до Львова роздобути якийсь опис бою чи яке звідомлення цього роду пера Кандиби, бо тоді можна б на підставі мови сливе з певністю говорити про його чи не його авторство.

Шукаючи за бажаним описом чи оповіданням, листовим чи яким іншим, Кандиби про бої, натрапив я в судовій книзі Козельця, яка переховується в рукописному відділі Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові під ч. 280, на низку літописних записок під заг. „Експедиция Очаковская” (115 б, 116 аб), які не буде від речі надрукувати ось тут у цілості:

Експедиция Очаковская

Року 4044 п. Константинъ Мокѣвский, полковникъ киевский, за позволен’емъ ясневелможного его мл. пана Іоана Мазепи, войска ихъ царского пресвѣтлого величества запорозкого, с приданними полками охотноохочими Пашковского и Михайла Палаженченка и с Палѣемъ ходилъ под Очаковъ, где значную добычу взяли и чтири корогвы янчаръ збили и корогвы побрали. А то справиль

своею отвагою мененный панъ полковникъ киевский, который самъ впередь зъ своїмъ полкомъ на пѣхоту янчарскую скочилъ, много порубали и много побрали живцемъ. Дѣялося въ пятюкъ г августа, с которими неволниками отдали п. гетману [отдали] и три корогвѣ, бо четвертую в бою подрано. А корогвы были жовтиѣ. З неволниками послано с полку нашего киевского п. Ивана Фалковского, Романа Рожанского, сотника гоголевского, на Москву, придавши имъ зъ каждой сотнѣ по килка товаришовъ, которыхъ значне пожаловали ихъ цар, пресвѣтлое величество. По той значной вѣкторіѣ над неприятelmi помененного пана полковника киевского, гди Богъ немалимъ фрасункомъ навѣдити рачиль, бо ему жона Анастасія Зеленковна року 4046 в похвалную субботу померла, оставивши двѣ дочки маленькиѣ Ан’ну и Настасію. Была тая панѣ барзо мудрая, набожная, убогихъ великая милосниця, нѣгды не прожновала, завше албо читала, албо до церкви божой що справовала. Тѣло єї отпровождено до Остра. Которое оставало презъ свята воскресенские на слободѣ в церквѣ мурованой, а по святахъ воскресенскихъ отпровождено до Печерского и тамъ также килка недел оставало в предѣлѣ, а потимъ погребено тамъ же на цминтарѣ печерскомъ въ гробѣ мурованомъ. Потимъ тогожъ сестренець мененного п. полковника Іоанъ в тойже постъ великий померъ и в Вербную субботу похованъ у Преображенія Господня в Козелцу. Потимъ братъ его рожоный Андрей в Батуринѣ померъ и похованъ в Баришполѣ. Тогожъ року панѣ Войнеровская (!), сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися въ иноческий чинъ пречестною госпожою Марѳою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменѣєю печерскою. Тогожъ року ясневелможный его мл. панъ гетманъ Іоанъ Мазепа зъ ихъ царского пресвѣтлого величества войсками Кезикермень, Осламъ, городокъ Шиндерѣя и Таван узяли и дощенту знесли и в Таванѣ свое осадили войско. Трвали тіє городки под турецкимъ цесаромъ близко пятидесятъ лѣтъ, але Таван барзо давно, якъ пишетъ Бѣлский, взято. В тихъ городкахъ барзо много армать и скарбовъ, тилко барзо зле учинили, ижъ якъ рабовали, запалили и много и нашихъ погорѣло. Много над всѣхъ и тамъ доказоваль тойже прерожоный (sic) панъ Мокѣвский, полковникъ киевский, бо на самый стось самъ собою

ис товариствомъ кидався, до которого изъ инших полковъ товариство охоче приставало ис своїмъ полкомъ, тилко єму приписуючи славу, отказуючи, хто спитал: и мы киевского полку, бо и наперед тамъ в нижъ (sic) сѣчы под городки водними суднами зайшол и станоль (sic) и заразъ неприятелевъ под городки показался. Много того зацного и отважного мужа рицерскихъ дѣлностей, которих трудно до выписаня. Носить домъ за гербъ ключъ жолтый въ полю блакитнымъ, от давнихъ лѣтъ продкомъ єго за услуги ихъ, которые отчизнѣ своей и Речи Посполитимъ (sic) моремъ и полемъ отправовали, в татарскую и турецкую землю впадаючи, от королевъ полскихъ данный.

Варшавська копія Літопису Самовидця

3 „Opis-y 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasińskich” Францішка Пуласького (Варшава, 1915) стало дослідникам відомо, що в її рукописі 2948 зберігається копія т. зв. Літопису Самовидця. Про неї зазначено в „Opis-i”, що на лл. 116 – 82 міститься „(Latis Samowidca): O началѣ войны Хмѣльницкаго... (zgodnie z drukiem wyd. 1878 – str. 3-207 z małemi odstępami od tekstu drukowanego” (с. 623-624).

Завдяки увічливості Управ Бібліотек Ординації Красінських у Варшаві й Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові мав я змогу познайомитися в науковій робітні останньої з варшавською копією Літопису Самовидця. Вона походить із другої половини XVIII в. й написана московським скорописом чотирма почерками: перший почерк видко на лл. 116 – 146, другий – на лл. 15а – 18б і 69а – 82б, третій – на лл. 19а – 24б і четвертий – на лл. 25а – 68б. По 68 л. копії (с. 152) бракує тексту з декількох років Літопису: 1682 до початку 1685 р., бо 69 л. починається від 23 р. с. 162. Як і в копіях Іскрицького й Козельського Літопису Самовидця, так і тут на обороті л. 34 полишене чисте місце на цілу сторінку рукопису, тільки тут прогалина ще довша, бо починається по слові „Днѣпра” (с. 69, р. 17) й кінчиться в тому самому місці, що й у згаданих копіях. Більше ніж половина л. 23 копії віддерта.

Копія Літопису Самовидця у Бібліотеці Красінських збереглася в бібліотеці Костянтина Свідзінського. Тому можна з певністю говорити, що це одна з тих двох копій, які були в руках Михайла

Максимовича. А саме в нього ще в 1835 р. була старовинна копія Літопису Самовидця, що її він одержав від митрополита Євгенія, а потому він мав ще й другу копію, яка була його власністю¹.

Варшавська копія має велику масу помилок: більше ніж 550 перекручень, пропусків тощо. Між помилками трапляються й того роду, як „позадъ Кистромъ коло Гадяча” (16а) зам. „поза Днѣстром коло Галича”, „под войско державною” (21а й 21б) зам. „под високодержавною”, „фортенцияхъ, а гетманъ которий Ханъ” (47а) зам. „фортеціяхъ, а гетманъ коронний Янь”, „частовато отправуючи” (54а) зам. „часто части отпрауючи” й т. д. Зокрема, часто зустрічаються помилки в географічних назвах, напр., „къ уросавѣ” (13б) зам. „ку Росавѣ”, „под Збором юже зъ Борова” (17а) зам. „подъ Зборовомъ, – юже з Зборова”, „Вязаны” (22а) зам. „Вязмы” й т. д.

Одначе частина помилок варшавської копії цікава для дослідника Літопису Самовидця та з уваги на те, що досі не відкрито автографу цього твору, стає в пригоді при вирішуванні деяких питань. На спільність джерела копій варшавської й Козельського вказує така помилка в них обох, як „видуть” (с. 71) „жичуть”. Тільки з копією Козельського має варшавська ще такі спільні вислови: которіи (25), переправилися (66), бо балвохвалцѣ (88), Днѣпра (107), Алеґѣй (148). Знову ж така помилка, як „Косаговимъ” (93) зам. „Косогавимъ”, спільна копії варшавській і Юзефовича, вказує на спільне джерело й їх обох. Із останньою має варшавська копія ще такі спільні вислови: противо (21), срогшими (30), зыгаровихъ (53), Борзною (56), съперечали (74), обыду (78), цѣловалниковъ (91), вимѣрался (103), стоялъ, набралъ... повернувъ (108), вступили (120), Ташликомъ (122), Цѣну (123), барму (127), украинскіе (132), починили (183), городках (184), войсками (192), и тіе (193), спустошили (195), палубовъ (201), отобравши (201). Спільні з копіями Козельського та Юзефовича має варшавська копія вислови: оных (32), украинского (55), украинскихъ (56), Днѣпръ (86), з мѣста (120), татаръ (145). Далі має варшавська копія „аби” зам. „ляда” (11) спільно з копіями Юзефовича й Іскрицького, „отправоватись” (59) зам. „отправовати” спільно з

¹ Левицкій О. Опыт исследования о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 7; Максимович М. Сочинения. – Т. I. – С. 525.

копіями Козельського й Іскрицького, а „одного” (88) зам. „одиного” й „освѣдчаеть” (129) зам. „отсвѣдчаеть” спільно з виданням Літопису Самовидця під редакцією Йосипа Бодяньського з 1846 р. Наведені спільні вислови, а ще більше помилки, наведені в нотатках при виданні Літопису Самовидця в редакції Ореста Левицького, ведуть до спільного їх джерела, автографа Літопису Самовидця, нечіткість якого головню й викликала й помилки, й відмінні лекції.

Щодо правопису варшавської копії, поперед усього кидається в очі велика кількість, понад 460, форм із **ы** на місці **и** (навіть і: битий (39) у друкованому тексті: жебы (8, 36, 39, 50, 52, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 90, 92, 99, 102, 108, 109, 111, 115, 129, 130, 131, 134, 140, 141, 148, 150), были (11, 78, 83, 102, 112, 113, 118, 124), которых (10, 14, 49, 130, 135, 138, 142, 146, 148), войны (3, 74), дворы (13) й т. д. Побіч таких і маси подібних прикладів, де **ы** стоїть згідно з граматичними приписами, есть дуже численні форми, де **ы** стоїть наперекір граматичним приписам: полямы (31), дѣтмы (33), венгерскимы (47), збыраты (52), зятягаты (52), выдядчи (53), любыть (53), вийшлы (59), розбыль (62), взявшы (73), старшыни (79), учинывшы (80), просилы (81), Самуйловичу (130), билы (170) і т. д.

Зате форм із **и**, де в друкованому тексті стоїть **ы**, приходять у варшавській копії коло 170. Наведу тільки низку прикладів наперекір граматичним приписам: видравши (5), биваючи (20), би (14, 21, 23, 26), билъ (22, 23, 86, 98, 102, 103, 107, 108, 119, 166, 198), винупили (23), которих (37, 40, 41, 48, 54, 56, 58, 59, 60), зіми (47) і т. д.

Зокрема, є велика сила форм із **и** в рукописній копії в порівнянні з **і** в друкованому тексті, бо виносить коло 600. З цього числа коло 260 форм припадає на закінчення називного відмінка множини прикметників, дієприкметників і займенників – **ие**, понад 120 – на закінчення такого самого відмінка однини – **ий**, а решта – на інші слова, отже: которие (15, 19, 25, 26, 56, 65, 67, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 87, 90, 91, 99, 103, 105, 106, 107, 115, 117, 119, 120, 124, 126, 165, 170, 179, 181, 183, 184, 185, 187, 190, 192, 193, 203, 204, 207), молодие (15), великие (16, 17, 18, 64, 72, 88, 94, 112, 114, 118, 120, 123, 166, 170, 173, 181, 185, 186, 188, 193, 201), римские, нѣкоторие, королевские, войсковие, тие, присяглие, будучие, сидячие і т. д., навіть **ые**: оные (33), Новые (81, 82) побіч Новие (81,

103, 163), инные (38) побіч инние (59, 64, 82, 85, 86, 88, 95, 115, 118, 126, 167, 205, 206) й иние (20, 79, 200); краковский (10), полный (10), посполитый (11), дворецкий (35), убезпечоний (89), навіть – **ый**: самый (13) поб. самый (86), Старый (38), коронный (40) поб. коронный (7, 10), который (47) поб. который (12, 85, 86, 89, 92, 93, 97, 101, 109, 113, 119, 120, 126), оный (50) поб. оный (7, 92); Успения (21), осторожностию (26), Киевомъ (55), станцию (59), подозринии (71), Григорий Григориевичъ Ромодановский (120) і т. д.

Як чергуються **и**, **і** й **ь**, бачимо з оцих прикладів: Васильевичъ (36, Василиевичъ), Григоревичъ (82, Григориевичъ), Василевичомъ (185, Василевичомъ), Юревича (204, 205, Юр'евича), Юриевича (204, Юр'евича), Юревъ (205, Юр'евъ).

Зате рукописне **і** зам. друкованого **и** приходять коло 150 разів: пріязнь (34), самій (15, 85), великій (16, 170, 197), застаючіє (30), прієхаль (130), непріятелевъ (137), стрилецкій (198) і т. д.

Про нечіткість автографа Літопису Самовидця свідчить брак надрядкового **й** у рукописній копії в понад 65 формах: переняти (61), маючи (74), немали (89), сумски (176), найбарзи (177), котори (186), пошоль (7, 132), примусть (75), нашли (112) і т. д. Але немає в друкованому, а приходять у рукописному тексті **й** в таких формах: вийшоль (34, 111), прійшло (55), вйшоль (63), выйшоль (74), прійти (75), вйшли (76, 78), прійшло (78), вийшла (99, 110, 127), прийму (104), вийшло (110), зійшло (144), выйшло (147).

Зате затримується в рукописі початкове **и** в формах дієслова „имѣти”: імѣет (6), імѣл (46), імѣла (51), імѣеть (51, 62, 68, 77), імѣль (54, 56, 57, 63, 78, 183), імѣли (58, 70), імѣли (83) й початкове **о** в прислівнику „около”: 41, 64, 144, 176.

У слові „митрополит” чергується **и** з **е**: митрополита (84, 110), митрополію (84, 109), метрополита (84), метрополитъ (95, 108), митрополитомъ (109).

Замість **ѣ** у друкованому тексті приходять декілька разів **ы**: дво-ры (3, 13), отбырали (4), а коло 270 разів **и**: личба (14), ничего (27, 82, 127), роз'ихалися (46), приобицявши (47), рици (53), пишихъ (58), в Києви (59), увидомившися (69), вивидуючися (71), подозрини (7), при табори (74), розмири (78), зъгорило помишало (79), осмотривши (81), стрилци (97), мясяца (134, 171), вичистая (163), литех (163),

писки (167), мили (168), крипкую (168), себи (169, 195), мисто (169, 170), повидають (170), соби (170, 171, 190, 191), горилку (171), замишанина (172), висповідати (173), зострила (176), дви (176, 177), хорили (179), железомъ билимъ (179), Палиємъ (181), биднимъ (183), цілости (184), ричи (184), Свичку (189), обидати (191), совить (191), Видню (196), мистечкомъ (201), на Днѣпри (203), Сапижини (203), побидою (205), мищане (205) і т. д.

Зате рукописних форм із **ѣ** зам. **и** в друкованому тексті приходить усього яких 50: Тройцѣ (10), сотнѣ (16), зѣма (17), своѣхъ (33) і т. д., а з цього 29 в прізвищі Хмельницького: Хмелнѣцкого (3, 6-9, 12) і т. д. Рукописним **ѣ** заступлене **ы** в слові: стародавнѣхъ (18).

Рукописне **ѣ** зам. **і** маємо в формах: землѣ (23), далнѣе (173), компанѣя (202), а рукописне **і** зам. **ѣ** ось у чому: Софіи (27), стацію (29), найскорій (68), далій (167), Палій (184, 185).

Єсть двадцять і кілька випадків заміни **ѣ** рукописним **е**: сребро (10), Днепра (13, 122, 183, 192), ведомость (21) і т. д., а 12 випадків відвортної заміни: привилѣємъ (6), гдѣ (27) і т. д.

Рідко появляється в рукописі **е** зам. **я**: колодезѣ (33), **е** зам. **и**: церкве (27), татаре (65), **и** зам. **е**: нѣжинській (16), цисарскои (109), Собиского (130), християни (131). Форма „третього” друкованого тексту передана в рукописі через „третьего” (50) і „третьяго” (58, 77). Зазначити б іще рукописні форми: Канієвского (61, Канєвского), везира (138, вейзира), визирь (145, везирь).

Щодо **у** з **о**, наперекір друкованому текстові лишається в рукописі **о**: Подъгорья (48), подякованье (49), Самойловича (116), Самойловичемъ (120), Самойловичу (122), полтари (128), хоч друкованим формам із **о** відповідають такі рукописні з **у**: султанами (57), Потуцкий (115).

Закінчення **о** зам. **е** приходить у прислівниках: осторожно (34), конечно (148). Подібно зам. **е** маємо в рукописі **о** (зо) в таких формах, як: зойшовшися (73), розойтися (122), зозволилъ (78), але отийшоль (49, отойшоль).

Під впливом церковщини приходить у рукописі 45 разів закінчення **-аго** зам. **-ого**, з чого 29 разів „царского” (51 і далі). Під таким самим впливом виникли також рукописні форми **раз-**

зам. **роз-**: різних (29), різними (37), різними (138), разбил (61), разлучени (170), разойшлися (172), і такі слова, як: роботи (4), кожного (71).

До москалізмів треба зарахувати форми з **-ой** зам. **-ій**: которой (16, 20, 63, 82, 140), полской (39), другой (121), гордой (169), оной (193).

У порівнянні з друкованим текстом єсть у рукописному вдев'ятеро більше прикладів м'якості **ж**, **ч** і **ш**, ніж твердості. У рукописі маємо **о**: зостаючє (7), чого (77), чолнами (94), болшой (102), а **е**: чєго (3, 51, 180), человѣка (5), ничєго (14, 27, 57, 62, 65, 78, 127), Межибожемъ (48), бунчюкъ (49), вишелъ (53), нѣчєго (55, 125, 135), Гадячємъ (58), чємъ (60, 84), запрошеній (74), дячєго (82), кошевій (83), четирєхъ (88), челомъ (93), кошевимъ (95, 109, 148), чєму (101), святѣйшого (108), Самойловичемъ (120), чєтири (172), жєна (174), нашєго (190).

Навпаки, в порівнянні з друкованим текстом єсть у рукописі форм із твердим **р** коло 30, а з м'яким – третина перших: писаровѣ (5), Заднѣпру (29, 68), Заднѣпра (30, 64, 103, 107, 130), Пушкара (52), Пиратину (55), трохъ (58), цара (70, 99, 196, 197), Бранску (82), Бранска (83), заднѣпранскому (121), заратуй (136), Бранскимъ (152), траслася (152), мора (167), непорадокъ (168), порадокъ (168, 171), нараднихъ (170), гєсудар (177), нарадомъ (198), мору (203). Зате м'яке **р** приходить: мѣряли (3), Курякинъ (82), Тєтеря (84, 85), четирєхъ (88), прямую (103), гєсударя (119), чотирєхъ (135), скараннямъ (135).

Однією з характеристичних рис варшавської копії є велика перевага прикладів (58) форм із твердим **ц** над прикладами (5) з м'яким **ц** у порівнянні з друкованим текстом, бо формам із м'яким **ц**: справцями (14), Подгайцяхъ (94), пословиця (95), Камянца (115, 119) можна протиставити такі з твердим **ц**: державцы (5, 12), посланца (6), граница (29), границу (37, 166), свѣтлицу (49), Лохвицу (53, 182, 187), дванадцать (57, 176), двадцать (58, 129, 143), Свидовцомъ (60), мѣсяца (68, 137, 185), запорожцами (73), обєтницами (73), Сосница (81), Богородицы (100, 149, 152), улицахъ (124), Жорницахъ (127), Олѣнцахъ (127), тридцать (149), килканадцать (132, 144), посланцами (132), сємогонадцать (134), мисяца (134, 171), Рославца (136), чигиринцамъ (139), пятницу (142, 144), Лохвица (150), Камянца

(162, 165, 175), гусеница (163), копицу (168), п'ятнадцять (169), Донца (174), столицу (175, 196), звоница (179), дватцати (184, 198), шанцами (185), Кролевца (194), ксіонженца (195), дойница (198), дватцать (198), тритцать (199, 201). Таких форм із переходом **д** на **т** єсть у рукописі 13.

Форм із **л** удвоє більше (14) в рукописі, ніж із **в** (7) в порівнянні з друкованим текстом: Жолтіє (9), жиль (15), волку (24), позволил (28, 63), потягнуль (38), пойшоль (56), поспѣшилъ (69), зозволил (74), зграбоваль (83), згинуль (89), спалиль (112), послаль (118), притягль (143), вислаль (176), опалиль (185), але: розгромивъ (10), жовнѣрове (20, 24), жовнѣрства (26), отступивъ (85), мусѣвъ (87), потягнувъ (99).

Ще більша перевага **в** (29) над **у** (3) в рукописі в порівнянні з друкованим текстом, отже, на сс. 112 (р. 10) і 192 (р. 14), всѣ (9, 19, 63, 68, 74, 79, 148, 166, 168, 192), възьвши (22), възь (40, 54, 79), всѣхъ (52, 78, 197), вся (63, 73, 134), възьти (81), всю (135, 193), все (135), всей (141, 171), вси (201) в протилежності до **у** на с. 73 (р. 26), узьто (63), усѣхъ (115).

Щодо подвоєння приголосних на місці колишніх **ь** і йотованого голосного, маємо в рукописі: 1) один приголосний замість двох у друкованому тексті: робленя (6), наступленю (8), пошанованя (11), знесеню (12), зайтрення (18), спустошеня (18), облеженю (22), обещаньямъ (34), уступленю (39), Запороже (67), зъближеню (73), зволеню (74), унынманя (74), оружа (74), Запорожа (76, 83, 196), вязеня (107), утрапленю (119), оруже (201); 2) два приголосні зам. одного: знесенню (12, 180), позбиття (13), облеженню (14, 62), одѣнню (16), обложенню (38), суддею (50), узьтгтя (71), Запорожжу (71), сподѣвання (79), росказаннямъ (105, 117), будовангья (135), переправовангью (137), рушангью (143), знесенгья (148), збожжу (164), Запорожжа (182), отложення (194); 3) **ь** + йотований голосний зам. а) одного приголосного: Забожью (28), печатью (39), Уман'я (39, 46), Дрижипол'ю (39), Под'горья (40), наступованья (46), Под'горьямъ (47), смертью (50); б) двох приголосних: жаданья (35), старанья (47), вязенью (47); в) двох приголосних із закінченням **-е**: жаданье (29), жалованье (36), подьякованье (49), наступованье (79), весельемъ (132). Крім того, маємо в рукописі форми: росказанія (28,

94, росказання), веселля (32, веселля), спустошеніє (47, спустошеня), позволеніє (51, позволен'є), усукромленіє (52, усукромленя), примиріє (63, примиря), Запорожя (70, Запорожжа), прошеню (74, прошенію), стараниємъ (110, старанніємъ), камѣня (119, камення), удержанія (135, удержання), постановленю (172, постановленію), нареканемъ (177, нарекан'емъ), прихиленя (182, прихиленія).

При цій нагоді не зашкодить занотувати форми: Заславья (15), Браславью (28), здоровью (37) поб. лвовляне (116, лвовяне).

Щодо решти форм із подвоєним приголосним, у порівнянні з друкованим текстом маємо в рукописі: а) одно **н** зам. двох: подданихъ (16), иних (25, 60, 77, 98, 102, 112, 172, 198), нимтъ (27), іная (75), Винѣцкии (84), иними (94, 176, 203), совершено (122), ком'монькомъ (142), мурованой (146), иние (175), воєнимъ (143), короного (199), а далеко частіше б) два **н** зам. одного: подданныи (5), заслѣпленны (5), данный (6), незличонними (18), незличонная (20), даванно (22), шанованно (22), ударованно (22), отпущенно (22), инними (35, 175, 205), званной (53), перебранной (69), новопоставленнихъ (77), иннихъ (81, 169, 173, 176, 177, 194, 207), насланний (91), подданнымъ (106), посланныи (109), зосланнихъ (116), некоронованнымъ (126), розгнѣванній (128), инныхъ (131), названной (132), комон'ныхъ (143), священникъ (169, 170), священника (169, 173), воєнних (170, 192), новопоставленній (171), воєннимъ (174), воєнними (193), инного (197), воєнномъ (197), воєнніє (201), инніє (205); в) одно **м** зам. двох: комисара (4, 7, 8), комисаромъ (8, 9), комисару (8), комисарахъ (109); г) два **м** зам. одного: коммоника (65), ком'монькомъ (142); д) одно **м і с** зам. подвійного: комисія (95); е) одно **с** зам. двох: комисіє (95), коммисію (109), комисія (109), коммисію (150).

У рукописі **ж** зам. **з** у друкованому тексті маємо: жичливими (4), убожства (5), жичливим (6), запорожского (8), Божского (10), запорожского (12), рожною (39), запорожцѣ (55), запорожские (98), запорожскими (106), Збаражский (126), запорожскіє (128, 148, 195), запорожскимъ (140).

У рукописі **ж** зам. **жд** у друкованому тексті приходять: потверженіємъ (89), санжаками (106), рожества (197).

З у рукописі зам. **с** у друкованому тексті приходять на сс. 4, 23, 27, 41, 48, 52, 63, 144, 148, 199; розказал (61, 197), зъкупившия (66), розквасъ (181), розсмотръ (196). **Из** зам. **з** на сс. 8, 23, 24, 26, 50, 95; изъмѣнникомъ (72), извязали (113), излучившия (120). **Зъ** зам. **изъ** на сс. 37 і 53. **Изъ** зам. **исъ** на с. 60, а **исъ** зам. **изъ** на сс. 193 і 195. **Из** зам. **із** на с. 85, а **іс** зам. **з** на с. 22. **С** у рукописі зам. **з** на сс. 8, 24, 25, 55, 64, 89, 90, 99, 100, 106, 127, 130, 183, 196, 200; со (56, 190), совсѣмъ (67, 84), россиласъ (73), бесчестіємъ (168, 170), случившия (181). **С** зам. **ис**: споткавшия (8), схиляты (82). **С** відпадає: Бозкимъ (135), запорозкій (146), французкого (204). У зв'язку з подібними перемінами можна зазначити такі форми: козацтво (19, 20, 60, 61, 73, 94, 97, 99, 144), козацства (20, 25, 26, 55, 80), навіть: козацтво (7, 12), козаства (12, 13), счастія (25, щастя), полковництво (78), спищики (90, списчики), несчастливая (108), несчастливого (115), полковництва (122), хоча „небощичу” (50, небожчику).

Г у рукописі відпадає: квалтомъ (103), арматами (166), армать (176). У рукописі **г** затримується, а в друкованому тексті відпадає: грабовали (13), зграбоваль (85), пограбовали (86), где (54, 111), гармать (193, 200).

Г у рукописі зам. **кг** у друкованому тексті: гвалтом (6), грунтовъ (7), грунтах (29), венгерскимы (47), венгерскомъ (48), венгерского (48), драгунѣю (52), зыгаровихъ (53). **Г** у рукописі зам. **г**: венгерского (18), Галга (94), срогая (170, 180), венгерской (180). Зам. **г** у друкованому тексті стоїть у рукописі **г**: цуговъ (5) і **кг**: венкгерскимъ (47).

У рукописі затримано **т**: намѣстников (5), дочастного (115) і **д**: сердце (115), сердца (129). У рукописі відпадає **д**: зрадивши (102).

У рукописі **тс** зам. **ц**: шляхетскіє (12), шляхе[с]тскимъ (13), шляхетских (20).

У рукописі **ся** зам. **сь**: одержалися (14), откритися (48), а **сь** зам. **ся**: зъехавшия (53), оторватися (54), розорвалася (59), давалися (63), поздавалися (63), наближилось (66), обернулось (73), схилитися (76), хотѣлось (80), хотѣлась (80), покълонилась (81), здалася (81), съкупилися (181), бавячися (182).

Без **ь** по **л** і **н** виступають рукописні форми: полскимъ (12), Шулжинцехъ (19), зѣнковскій (19), козелская (65), зфолговавши

(163), далнѣе (173), килко (206), хоч і навпаки: стрѣл'бою (40), ал'бо (48), будьто (49).

Т зам. **ч** мають у рукописі форми: знатнимъ (6), знатній (13, 100), знатних (16), знатного (89).

Щодо назв місцевостей, маємо в рукописі **а** зам. **о** в формах: переяславскимъ (6), переяславского (6), Переяславле (65). Зам. „Чигирин” маємо в рукописі: Чигринъ (9, 61, 69, 127), Чигрина (48, 56, 59, 69), Чигринѣ (60, 128), чигринского (61), Чигрину (69). Відмінно від м'яких форм у друкованому тексті маємо в рукописному: Корсуну (10), Корсунъ (10, 127), Корсуна (10, 86, 121, 127, 160); Корсуномъ (10), але Гусятиня (34, Гусятиня). Замість „Константинова” в друкованому тексті маємо в рукописі: Костантинова (14), Костантиновъ (14), Костантиновѣ (14). **Ло** зам. **ла** маємо в рукописних формах: бѣлогородскую (106), бѣлогородскіє (129, 186), бѣлогородская (177), билгородскою (185). **Ко** зам. **Ка** маємо в рукописі в іменні: Корамбея (54), Корамбей (54).

Ло зам. **ле** приходять у рукописі в іменнику: обложено (20, 21, 28, 64, 95, 139), обложенню (38). Польський „xiądz” транскрибований із пропущенням **і** в рукописі: ксонзи (11), Хонзовъ (13), Хонзомъ (13), а раз: ксензовъ (11, ксендзовъ). Зам. **фт** у друкованому тексті стоїть у рукописному: Метфодій (65), Мефодій (68, 77), Метфодія (73).

Рукописне закінчення **-ому** зам. **-омъ** приходять: Чорному (20), царскому (90), а **-омъ** зам. **-ому**: Хмельнѣцкомъ (14), Потоцкомъ (28), московскомъ (172). Рукописне закінчення **-ие**, **-іє** зам. **-иі** приходять: тие (59), виллинскіє (205), а **-иі**, **-иі** зам. **-іє**: волоскии (118), болшии (123), которіи (144), тіи морскіи (193). Замість „заднѣпрский” у друкованому тексті маємо в рукописі: заднѣпрского (109, 113), заднѣпрскими (120, 130), заднѣпрские (125).

З займенникових форм часто приходять у рукописі „себѣ” зам. „собѣ”: 7, 51, 52 (двічі), 65 (чотири рази), 84, 93, 97, 102-104, 109, 113, 122, 128, 168, 169, 194, а двічі „всѣма” зам. „всѣми”: 36, 41.

Із форм дієслова такі рукописні відмінні від друкованих: хоживали (18, -жу-), поосаживали (29, -жо-), вирубили (29, -ба-), подхоживаль (97 -жо-); далі: вистрачено (13, выт-), визстинали (181, вис-), трвала (67, три-), трвало (77, три-); нарешті **а** зам. **и** маємо в рукописі: скончалъ (9), скончати (75), скончалося (113).

Зам. „килка” маємо в рукописі „килко” (58, 142, 170, 183) й аналогічно „килкодесять” (132, 167, 190), хоч і навпаки: килка (5, 144). Зам. „тилко” приходиться у рукописі „толко” (25, 30, 52 (двічі), 64, 65, 72, 76, 80-82 (двічі), 87, 97, 106, 112, 114), хоч і навпаки: тилко (128). Зам. „опричь” маємо в рукописі „опрочь” (52), а зам. „опрочь”: опречь (88) і опричь (199), як зам. „поневажъ” стоїть „понеже” (51, 73). Зам. „южь” маємо в рукописі „ужь” (9, 10), а зам. „юже” – „уже”: 26, 54, 58, 60, 63, 65, 66 (двічі), 67, 72, 73, 75-78, 80 (тричі), 81, 83 (двічі), 98, 138.

Дуже часто приходиться у рукописі к зам. **ку**: 7 (двічі), 10, 14, 55, 58, 63, 65, 66-68 (по двічі), 69, 73-77, 79, 81, 83 (чотири рази), 86, 97, 100, 105 (двічі), 106 (двічі), 110-112, 114, 117 (двічі), 123, 126, 136, 137 (тричі), 138, 142, 145 (тричі), 150, 183, 192, а раз „ко” (195).

Зам. „противко” єсть у рукописі „противъ” (69), зам. „през” – „чрезъ” (57, 132), а замість повноголосних форм неповноголосні: чрезъ (26, 53, 100, 118), предъ (56).

Рукописне **и** зам. **а** приходиться на сс. 3, 59, 73, 80, 90, 109, 112, 117, 118, 129, 142, 172, 187, 200, а навпаки – на сс. 22, 82, 101, 102, 119, 185, 190, 204.

У порівнянні з друкованим текстом маємо в рукописі такі церковнослов’янізми: к’то (55, хто), „что” зам. „що” (52, 53, 59-63 (тричі), 65, 67, 69, 72, 75 (тричі) – 77, 80, 93), аналогічно „нѣзачто” (96), „что” зам. „же” (52, 54, 55, 178), „чтобы” й „чтоби” зам. „жебы” й „жеби” (51, 52, 54, 171, 172, 195), „между” зам. „межи” (52, 55, 71, 76, 78, 200).

Або в рукописному, або в друкованому тексті переставлено слова: коронного великого (10), вигнало жолнѣровъ (33), былъ здорovia (46), о своихъ войскахъ (48), у радѣ той (49, в той радѣ), былъ на тоє (71), По веснѣ заразъ (72), гетманомъ наказнимъ (80), козаки запорожские (98), три золотихъ (179).

Відмінно від друкованого тексту стоїть у рукописі **и** перед: до (20, р. 13), Могилевъ (38, р. 3), его (46, р. 6), козацкіє (46, р. 11), козаки (57, р. 7), мѣсто (101, р. 4), тулячися (111, р. 6), бурмистровъ (141, р. 14), а „**в**” перед: Глуховъ (90).

Крім зазначених різниць заходять між текстами варшавської копії й друкованим ще такі відміни, що часто поправляють друкований текст:

Рукопис:			Надруковано:	
с.	4 р.	14	висилають	высилаеть
”	5 ”	2	козацкого	козацтво
”	” ”	5	посполитствомъ	посполствомъ
”	” ”	17	поголовщини, буди	поволовщини, дуди
”	9 ”	6	достали	доставали
”	” ”	11	презо кулка дний безъ перестани	през килки дній без перестанку
”	10 ”	2	Николай	Миколай
”	” ”	11	промежку	промежу
”	11 ”	7	помощними	помошниками
”	12 ”	1	послихавши	послишавши
”	13 ”	9	гудниковъ	будниковъ
”	” ”	12	напоях	на пояхъ
”	” ”	28	личба (До филипова посту подъ Замостямъ зоставаль)	личба
”	14 ”	13	трохи	троха
”	” ”	14	вонпиль	вонтпиль
”	” ”	15	якъ	такъ
”	” ”	20	нагоняючи	наганяючи
”	15 ”	4	къ Львову	ку Львову
”	” ”	13	было	було
”	” ”	18	пускали	пускаючи
”	18 ”	15	ту	туть
”	19 ”	12	и всѣ	усѣ
”	20 ”	4	людей	люду
”	” ”	7	послалъ	посилалъ
”	” ”	8	оставили	заставали (sic)
”	” ”	23	уввишли	увойшли
”	21 ”	9	около	вколо
”	” ”	24	пришло би	пришло (было)
”	” ”	26	либо	любо
”	24 ”	13	покувля	покуля
”	25 ”	5	Ожеговцѣ	Ожеховцѣ
”	26 ”	5	зосталное	зосталое
”	” ”	23	заставала	зоставала
”	27 ”	15	Силвестръ	Силѣвестръ
”	28 ”	18	тойже	тоєй же
”	29 ”	9	сходило	сходили
”	30 ”	8	великую кривду	кривду
”	31 ”	1	людямъ	людемъ
”	” ”	10	которим	которими
”	32 ”	15	Корсунню	Корсуню

Рукопис:			Надруковано:	
”	”	21	прошого	першого
”	34	” 8	шурину	шуриновѣ
”	37	” 19	о милосердіи	о милосердя
”	”	23	Смоленскъ	Смоленско
”	38	” 12	одержался	одержался
”	40	” 26	королю	королевѣ
”	41	” 12	И такъ	И тамъ
”	”	16	козацкіе	купецкіе
”	43	” 15	едномъ	единомъ
”	”	21	найшолся	знайшолся
”	46	” 9	отправлялася	отправовалася
”	”	11	медіаторове	медіаторы
”	”	20	ущербомъ	ущербоккомъ
”	47	” 1	Цариграда	Царигорода
”	”	10	Антонія	Антона
”	”	21	помочь	помощъ
”	48	” 1	сенаторами	сенаторми
”	”	4	цесарской	царской
”	”	17	вставаль	в’сталь
”	”	20	народа	народу
”	”	25	заздрость	зайздрость
”	”	27	доказати	доказовати
”	49	” 13	до килка	по килка
”	”	22	справити	справовати
”	51	” 24	желаєть	жадаєть
”	52	” 2	но	але
”	53	” 1	лстивими	лестивими
”	”	22	рики	рѣчки
”	”	23	мѣстѣ	мѣсцу
”	55	” 3	вигнали	выбили
”	56	” 8	Путивль	Путивля
”	”	11	Путивлю	Путивли
”	”	15	тысячь	тысячей
”	56	” 27	Бороздни	Борозни
”	57	” 19	потягли	притягли
”	58	” 1	пришедши	пришовши
”	”	6	с мило	с тилу
”	”	7	зломаль	зламаль
”	”	24	приняти быти	быть приняти
”	59	” 3	превиллегіями уже	привилеями южь
”	”	17	протопопи	протопопа
”	61	” 15	Выговского	Выговскому
”	62	” 3	Чарнецкого	Чернецкого

Рукопис:			Надруковано:	
”	”	11	петровцю	петровицю
”	”	19	Янчарскимъ	Гончарискимъ
”	63	” 10	уступил	уступаль
”	”	19	викупилися	выкуплялися
”	65	” 6	о позволеніи	о позволенніе
”	”	8	оббрали	обрали
”	”	28	которіе де	которіе
”	66	” 1	зь собою стривоживши	собою стривоживши
”	”	4	По „села” полишене	
”	”		місце на його назву.	
”	68	” 22	Бугушовки	Богушковой
”	69	” 15	сь берега стрелбою	з берега стрилбою
”	70	” 5	панованя	пошанованя
”	”	6	яко... меновалось	якъ... наменилося
”	”	12	просжаючи	присжаючи
”	71	” 6	не на ласце	неласце
”	”	8	него	оного
”	”	12	удовяль	удаваль
”	”	16	в Батуринѣ спровадилъ	въ Батуринѣ впровадилъ и
”	”		и научилъ	наустилъ
”	”	17	сердце	сердца
”	”	22	ажъ	Аже
”	73	” 11	стяглося	стягалося
”	”	25	посполитства	посполства
”	74	” 19	пѣшь	пѣшо
”	”	22	оружи	орюжю
”	75	” 7-8	килка человѣкъ	килка человѣка
”	76	” 4	люблять	улюблять
”	”	14	старшинъ	старшихъ
”	”	19	риштунки	ринштунки
”	77	” 1	настоновленню (sic)	настановливаню
”	”	16	ста человѣкъ	ста человѣка
”	78	” 9	тоейже	тоей
”	79	” 9	пакты	пакта
”	”	11	Боришполе	Боришполь
”	”	21	зослано... зослано	заслано... заслано
”	80	” 2	Стало войско	Становиско
”	”	15	зътягнувши	затягнувши
”	”	18	осажанъ	осажень
”	”	25	жолнѣровъ	жолнѣрской
”	81	” 17	трудностию	трудностию
”	82	” 4	Карачевомъ	Корачевомъ
”	83	” 2	напотимъ	напотомъ

Рукопис:			Надруковано:	
„	„	3	зъ собою стривоживши	собою стривоживши
„	„	18	уступаль	уступиль
„	84 „	7	Корсуни	Корсуню
„	85 „	1	маѣтностей	маѣтности
„	„	11	прислали	присилали
„	86 „	6	рази	разій
„	„	7	дней	дній
„	„	15	войшли	в'вишли
„	„	18	ханени	ханскіє
„	87 „	14	з Угребняковъ	зу Гребенниковъ
„	„	16	уступити	уступати
„	88 „	1	стрѣлки	стрѣли
„	„	20	пригорнулъ	привернулъ
„	89 „	1	року	руку (sic)
„	„	7	наказаннимъ	наказнимъ
„	„	21	обложено	въ облеженю
„	90 „	13	вново	вновь
„	91 „	24	пожаковали	пожаковаль
„	93 „	16	нечлѣгу... були	ночлегу... были
„	95 „	2	приступила	приступала
„	„	4	ходячи	ходили
„	97 „	18	Бруховецкого	Бруховецкому
„	98 „	14	пообдирали	побдирали
„	99 „	8	зостаючи	зостаючіє
„	„	20	татарами	татарми
„	„	24	зъ своїмъ	зо всѣмъ
„	101 „	19	родного	рожного
„	103 „	7	поприсягу	присягу
„	„	21	на султановъ	султановъ
„	104 „	4	напервос	на певнос
„	105 „	10	а же	але
„	106 „	18	ушибли	ушибши
„	107 „	8	татарами	татарми
„	„	9	а	же
„	108 „	11	мѣсцѣ	мѣсцу
„	109 „	2	примати	приняти
„	„	18	Мѣхайла	Мѣхала
„	„	19	поза Днѣпро	по Заднѣпрю
„	110 „	22	жебъ	жеби
„	111 „	4	зостаючи	зостаючая
„	„	7	Димитрий	Дмитрій
„	112 „	19	збунтовались	збунтовавшись
„	113 „	10	скурою	шкурою

Рукопис:			Надруковано:	
„	„	21	патріярха	патріярхи
„	114 „	22	же южь божій	южь Бозский
„	115 „	8	божихъ	божіихъ
„	„	13	яко	якъ
„	116 „	12	козакамъ	козакомъ
„	118 „	10	Цецору	Цоцору
„	120 „	4	Димитриевичъ	Дмитрієвичъ
„	„	9	мѣстечко (sic, мѣстечка) коло	мѣстечки около
„	121 „	9	ис компанѣю	с компанѣю
„	122 „	25	двигнулъ	двинулъ
„	123 „	13	звонпили	звонтпили
„	„	21	зосталася	зоставалася
„	„	25	равне... противъ бойницѣ	равніє противъ бойниць
„	124 „	3	вирубали	вирвали
„	„	4	фундаменту... стѣну (sic) гноємъ	фундаменту... дѣру... гноіємъ
„	„	11	Раковского	Раковской
„	127 „	14	Браславль	Браславле
„	129 „	6	изволилися	зезволили
„	„	7	зволилися	зезволилися
„	130 „	3	боярину	бояриновѣ
„	„	6	виступила	виступили
„	131 „	17	такову	такую
„	132 „	1	книжицѣ	книжцѣ
„	133 „	14	покалѣчало	покалѣчило
„	134 „	21	близъ	близко
„	135 „	6	маѣтностями	маѣтностями
„	„	25	Божія	божая
„	136 „	2	остатку	останку
„	„	18	доставаючи	доставали
„	137 „	12	моцно того	того
„	„	17	тоть	той
„	138 „	5	Нивахъ	Пивахъ
„	„	6	стоялъ	сталъ
„	„	23	городамъ	домомъ
„	140 „	19	починили	починила
„	142 „	4	тоє	того
„	143 „	22	едень	единъ
„	144 „	24	бороньлася	оборонилася
„	145 „	4	проважала	спроважала
„	146 „	4	Мошна	Мошни

Рукопис:			Надруковано:	
„	„	15	Четвертинскій	Четвертенскій
„	147 „	6	не можно... куда	неможна... куди
„	148 „	7	доконченя	докончання
„	149 „	23	пренесеніе	перенесеніе
„	151 „	5	солнца	слонца
„	„	13	якъ	яко
„	152 „	7	Бранскимъ	Брянскомъ
„	„	15	вовторныхъ	вовторокъ
„	163 „	11	у войска	у войску
„	„	24	допомогаючи	допомагаючи
„	164 „	7	дожжов	дожчовъ
„	166 „	10	Голицинъ	Галѣцинъ
„	„	14	приболшало	приболшано
„	168 „	9	Голицину	Галѣцину
„	169 „	15	хочайби	хочай
„	„	20	поповичемъ	поповичъ
„	170 „	4	конечного	конского
„	„	10	собрание	зобраніе
„	„	14	роковній	роковий
„	„	15	дней	дний
„	173 „	13	Яковомъ	Яцкомъ
„	„	16	отняли	отяли
„	176 „	10	салтанов	солтановъ
„	„	17	Колончаку	Коланчаку
„	„	20	Коланчаку	Каланчаку
„	177 „	8	замутилося	замитилося
„	178 „	8	веснѣ	весну
„	„	10	Четвертински	Четвертенскій
„	179 „	3	Днѣпромъ	Днѣстромъ (sic)
„	„	16	москвитяна	москвитина
„	„	27	года	року
„	180 „	22	чинить	чинити
„	182 „	3	генеральной	енеральной
„	183 „	3	наступающихъ	наступающихъ
„	„	14	для	задля
„	184 „	11	христианского	христианского
„	185 „	18	татаромъ	татарамъ
„	186 „	14	великою	високою
„	„	18	все войско	войска
„	190 „	10-11	о милосердіи	о милосердіе
„	191 „	10	великую	великую
„	„	14	Соколомнинъ... Циклеръ	Соковникъ... Цыслеръ
„	„	17	уже наготовился	южь наготовалися

Рукопис:			Надруковано:	
„	192 „	12	посланъ	посланий
„	„	13	вапна... Казикермень	вапно... Казикермена
„	193 „	1	пришоль	пойшоль
„	„	4	пишое	пѣшо
„	„	5	Осланъ	Асланъ
„	„	7	городъ	городокъ
„	„	13	обще	посполю
„	194 „	1	божією	божею
„	„	7	Кролевца	Королевця
„	„	8	зъначіе з курфи- стромъ... змешкали	значне з курфѣстромъ...
„	195 „	12	збути	згубити
„	196 „	5	повернулъ	повернули
„	„	14	сентябри	септември
„	„	16	меж	межи
„	197 „	2	велено ховать	казано ховати
„	„	3-4	у Донъ	ку Дону
„	„	9	поздираючи	позбираючи
„	„	15	иж жонами	из жонами
„	198 „	8	сентябра	септеври
„	199 „	3	трицат год	роков тридцять
„	„	4	честию	честю
„	200 „	2	а то	(послѣдовала же)
„	„	5	поткалися	споткалися
„	„	19	рази... безпечни	разивъ... безпечне
„	201 „	8	генераль	енераль
„	202 „	5	войско	войска
„	„	22	Курландіи	Курляндіи
„	204 „	3	одержалися	отдержалися
„	„	5	воізволяли	зез'воляли
„	„	12	служби	службу
„	„	18	козаками	козаки
„	205 „	2	его	того
„	„	9	малы	мѣлы
„	„	18	маетностями	маетностями

Щоб не повторюватися, не буду розводитися над тим, як мова варшавської копії не менше покривається з мовою заяви Федора Кандиби, як і друкованого тексту Літопису Самовидця. Уважний

читач зверне на це увагу. Та не можу мовчки тут поминути, що й графічні властивості деяких літер у Кандиби знайшли свій відгомін у мові. Мало того, що Кандиба мішає **ы** й **и**; приглядаючись його почеркові, зазначимо, що деколи повстає сумнів, чи в даному місці стоїть **ы**, чи **и**. На с. 191 надруковано „Україну”, а в рукописній копії маємо „Українѣ” тільки тому, що в Кандиби **ѣ** й **ѣ** мають деколи сливе ідентичний вигляд. Так і на с. 187 маємо: „Пустошити Україну”, – а в рукописі: „Українѣ”, – очевидно, замість „Україну”. Подібне зближення почерку **к** і **м** у Кандиби вияснює заміну „тамъ” і „такъ” у рукописі й друкованому тексті.

**ПСЕВДО-КОНИСЬКИЙ
І ПСЕВДО-ПОЛЕТІКА**

**„ІСТОРІЯ РУСОВЪ”
У ЛІТЕРАТУРІ Й НАУЦІ)**

